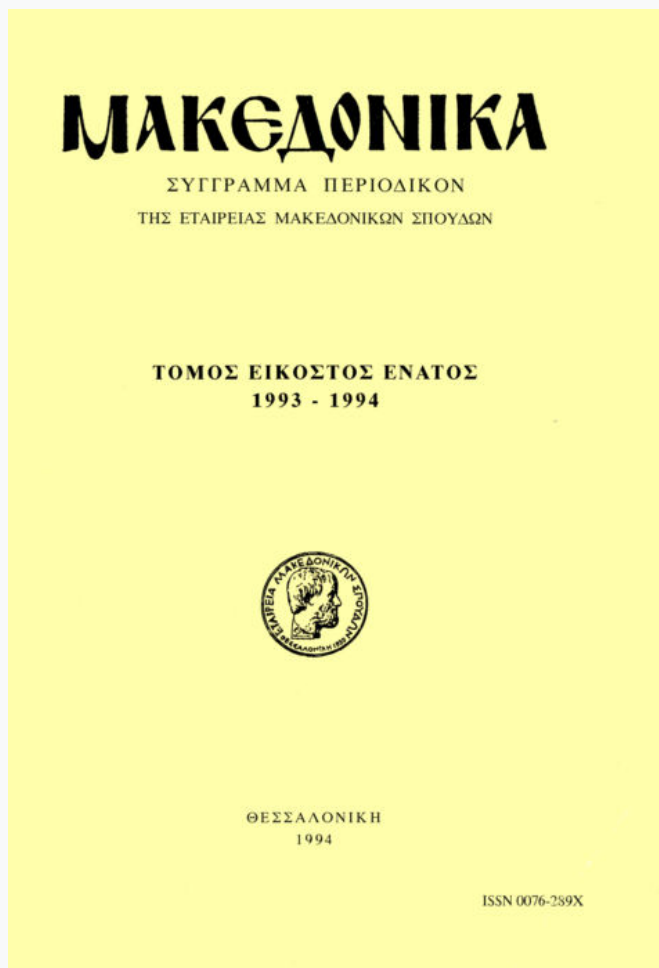

Μακεδονικά

Τόμ. 29, Αρ. 1 (1994)

Οι σλαβόφωνοι της Μακεδονίας: η πορεία της ενσωμάτωσης στο ελληνικό εθνικό κράτος, 1870-1940

Βασίλης Κ. Γούναρης

doi: [10.12681/makedonika.195](https://doi.org/10.12681/makedonika.195)

Copyright © 2014, Βασίλης Κ. Γούναρης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γούναρης Β. Κ. (1994). Οι σλαβόφωνοι της Μακεδονίας: η πορεία της ενσωμάτωσης στο ελληνικό εθνικό κράτος, 1870-1940. *Μακεδονικά*, 29(1), 209–237. <https://doi.org/10.12681/makedonika.195>

ΟΙ ΣΛΑΒΟΦΩΝΟΙ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Η πορεία της ενσωμάτωσης στο ελληνικό εθνικό κράτος, 1870-1940¹

Κεντρική θέση μέσα στο ευρύ πλαίσιο των διπλωματικών προβλημάτων που συνθέτουν το Μακεδονικό Ζήτημα κατέχει το θέμα της εθνολογικής ταυτότητας της Μακεδονίας. Το ερώτημα αυτό απασχόλησε τη διεθνή κοινότητα σχεδόν παράλληλα με τη δημιουργία του Μακεδονικού Ζητήματος, αμέσως μετά τη λήξη του Ρωσοτουρκικού Πολέμου του 1877-78. Η προσπάθεια των μεγάλων δυνάμεων στο Λονδίνο και στο Βερολίνο να δημιουργήσουν ένα νέο συνοριακό καθεστώς στα Βαλκάνια έφερε για πρώτη φορά στο προσκήνιο την παντελή σχεδόν έλλειψη εθνογραφικών δεδομένων για την Ευρωπαϊκή Τουρκία, ενώ παράλληλα κατέδειξε τη βαρύτητα που θα μπορούσαν να έχουν μελλοντικά τέτοιου είδους επιχειρήματα στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων².

Όπως ήταν επόμενο, η αξιοποίηση της εθνογραφικής παραμέτρου άρχισε να απασχολεί τις βαλκανικές πρωτεύουσες ενόψει της αναμενόμενης διπλωματικής διευθέτησης του Μακεδονικού Ζητήματος, που αποτελούσε την τελευταία ουσιαστικά φάση του Ανατολικού Ζητήματος³. Μάλιστα, με δεδομένη την αδυναμία των βαλκανικών κρατών να δώσουν άμεση και δυναμική λύση

1. Για τις σωτήριες φιλολογικές επεμβάσεις ευχαριστώ τη σύζυγό μου Ελένη Γιαννατσούλια. Σημαντικές υποδείξεις και χρήσιμες αρχειακές μαρτυρίες έθεσαν υπόψη μου ο καθηγητής κ. Γιάννης Κολιόπουλος και οι συνάδελφοι κκ. Βλάσης Βλασίδης και Ιάκωβος Μιχαηλίδης.

2. Είναι γνωστή π.χ. η περίπτωση του λοχαγού Sygne, ο οποίος στάλθηκε στη Μακεδονία το Φεβρουάριο του 1878 από Βρετανούς και Τούρκους για τη συλλογή στατιστικών και εθνογραφικών στοιχείων. Μέχρι την εποχή εκείνη ο γνωστότερος εθνολογικός χάρτης ήταν αυτός του Kiepert (1876), βασισμένος σε πληροφορίες περιηγητών, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε σε βάρος των ελληνικών θέσεων. Ο χάρτης του Stanford (1877), που υποστήριζε τις ελληνικές θέσεις, δεν είχε γίνει ακόμη ευρύτερα γνωστός, βλ. Ευάγγελος Κοφός, *Η επανάσταση της Μακεδονίας κατά το 1878*, Θεσσαλονίκη 1969, σσ. 11-12, 92-93, και H. R. Wilkinson, *Maps and Politics; a Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, Liverpool 1951, σσ. 65-71.

3. Wilkinson, *ό.π.*, σσ. 92-132. Για το Μακεδονικό Ζήτημα στο πλαίσιο του Ανατολικού Ζητήματος κλασική παραμένει η μελέτη του Νικολάου Βλάχου, *Το Μακεδονικόν ως φάσις του Ανατολικού Ζητήματος (1878-1908)*, Αθήνα 1935. Από τις νεότερες αυτοτελείς μελέτες βλ. Elizabeth Barker, *Macedonia. Its Place in Balkan Power Politics*, London 1950, Evangelos Kofos, *Greece and the Eastern Crisis, 1875-1878*, Θεσσαλονίκη 1975, Fikret Adanir, *Die Makedonische Frage. Ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908*, Wiesbaden 1979, Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Νεότερη ιστορία της Μακεδονίας (1830-1912)*, Θεσσαλονίκη 1986, Γεώργιος Μίντσης, *Ιστορία του Μακεδονικού Ζητήματος, 1870-1990*, Θεσσαλονίκη 1990. Για τη σταδιακή μεταστροφή της ελληνικής πολιτικής στο Μακεδονικό το 19ο αιώνα βλ. Evangelos Kofos, «Dilemmas and Orientations of Greek Policy in Macedonia: 1878-1886», *Balkan Studies* 21 (1980) 45-55.

στο πρόβλημα της οθωμανικής κληρονομιάς, η ως τότε ανύπαρκτη εθνογραφική επιχειρηματολογία προσέλαβε σημαντικές διαστάσεις και συγχρονίστηκε απόλυτα με τις απαιτήσεις της εξωτερικής πολιτικής των επίδοξων κληρονόμων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ιδιαίτερα από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο για το σκοπό αυτό στρατεύτηκε πλήθος εθνογράφων και δημοσιογράφων, χαρτογράφων και γεωγράφων, ανθρωπολόγων και ιστορικών που εκπόνησαν πολυάριθμες σχετικές μελέτες πολλές φορές κατά παραγγελία⁴.

Η χρησιμότητα των μελετών αυτών για το σύγχρονο ερευνητή είναι περιορισμένη, λόγω των τεραστίων μεθοδολογικών προβλημάτων αλλά και των ιστορικών συγκυριών που υπονόμειναν την εγκυρότητα των συλλεγομένων πληροφοριών. Οι παρερμηνείες των στοιχείων, ασυνείδητες ή σκόπιμες, η άγνοια των πολυσύνθετων εθνογραφικών δεδομένων της Μακεδονίας, οι διαφορετικές μέθοδοι απεικόνισης και, κυρίως, η αυθαίρετη επιλογή κριτηρίων κατάταξης κατέστησαν επισφαλή τη χαρτογράφηση των πληθυσμιακών ομάδων⁵. Τα επίσημα δημογραφικά στοιχεία του Οθωμανικού κράτους, στο βαθμό που θα μπορούσαν να θεωρηθούν αδιάβλητα, προσφέρουν μόνον αβέβαιες και στιγμιαίες ενδείξεις για τον εθνικό προσανατολισμό των υπηκόων του σουλτάνου στα τέλη του 19ου αιώνα, εφόσον, βέβαια, γίνει αποδεκτή η σχετική συνάφεια θρησκείας και εθνικής συνείδησης⁶. Ακόμη και η συλλογή επιπρόσθετων στοιχείων, για τις γλωσσικές, εκκλησιαστικές και εκπαιδευτικές προτιμήσεις των Χριστιανών της Μακεδονίας, που θα μπορούσαν να φωτίσουν εν μέρει την κατάσταση, δεν λύνει το πρόβλημα. Οι προσπάθειες καταγραφής τέτοιων πληροφοριών είχαν κοινή χρονική αφετηρία με την εκδήλωση των αλυτρωτικών επιδιώξεων των βαλκανικών κρατών και επομένως επηρεάζονταν, κατά κανόνα, από διάφορες εθνικές σκοπιμότητες και διυστάμενους θεωρητικούς προσανατολισμούς⁷.

4. Βλ. αναλυτικά Wilkinson, *ό.π.*, σσ. 133-187.

5. Πρβλ. Wilkinson, *ό.π.*, σσ. 314-323.

6. Πρβλ. Stanford Shaw, «The Ottoman Census System and Population, 1831-1914», *International Journal of Middle East Studies* 9 (1978) 325-338. Άλλωστε, η πρώτη απογραφή ολοκληρώθηκε μόνο στις αρχές της δεκαετίας του 1890· βλ. Kemal Karpat, «Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893», *International Journal of Middle East Studies* 9 (1978) 237-274. Για τη σύνδεση θρησκείας και εθνικής συνείδησης βλ. Gale Stokes, «Church and Class in Early Balkan Nationalism», *East European Quarterly* 13 (1979) 259-269.

7. Είναι χαρακτηριστική η προπαγανδιστική εκδοτική κίνηση πάνω σε θέματα ιστορίας και ανθρωπολογίας στα χρόνια της ένοπλης φάσης του Μακεδονικού Αγώνα και φυσικά στενά συναρτημένη με τα δρώμενα στη Μακεδονία. Βλ. ενδεικτικά από ελληνικής πλευράς Neocles Kazasis, *L'Hellénisme et la Macédoine*, Paris 1903, του ίδιου *Greeks and Bulgarians in the 19th and 20th Centuries*, London 1907, Αντώνιος Σπηλιωτόπουλος, *Η Μακεδονία και ο Ελληνισμός. Η δύναμις και τα δίκαια αυτού*, Αθήνα 1904, και Jeanne Stephanopoli, *Macédoine et Macédoniens. La Macédoine inconnue. La nationalité hellénique de la Macédoine d'après la folklore*

Η ιστορία αυτή των σκόπινων και πολύπλευρων παραποιήσεων συνεχίστηκε και μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, ουσιαστικά παρακολούθησε όλες τις κυμάνσεις του Μακεδονικού Ζητήματος. Ιδιαίτερα συνδέθηκε μάλιστα με το θέμα της ανταλλαγής των πληθυσμών στα μεσοπολεμικά χρόνια, οπότε εξακολουθούσε να υπάρχει η προσδοκία —ή ο κίνδυνος— συνοριακών μεταβολών στα Βαλκάνια⁸. Οι αναχρονιστικές ερμηνείες, που συχνά συγχέουν τα φυλετικά με τα εθνοτικά κριτήρια, οι ποικίλες ιδεολογικές καταβολές και οι σκοπιμότητες συντέλεσαν στην περαιτέρω στρέβλωση της ιστορικής πραγματικότητας⁹. Σήμερα, η πιστή αναπαράσταση του εθνογραφικού χάρτη της Μακεδονίας του 19ου αιώνα (ίσως και του 20ού) είναι ανέφικτη και φυσικά δεν μπορεί να στηρίξει —αν ποτέ μπόρεσε— οποιαδήποτε πολιτική ή εθνική επιχειρηματολογία. Άλλωστε, κατά παράδοση, η ιστορική αλήθεια για τη Μακεδονία ελάχιστα ενδιέφερε, ιδιαίτερα όταν δεν συμπορευόταν με την πολιτική και τα οράματα των βαλκανικών κρατών.

Ωστόσο, η παραποίηση της εθνογραφικής εικόνας της Μακεδονίας από στατιστικής πλευράς δεν δημιουργεί κάποιο δυσαναπλήρωτο κενό για τον ιστορικό. Η συνειδητοποίηση των εθνοτικών διαφορών από το μεγαλύτερο μέρος του μακεδονικού πληθυσμού, που ζούσε ακόμη μέσα στη σύνθετη «ρωμαϊκή», ελληνορθόδοξη πολιτιστική παράδοση, έγινε κυρίως μέσα από την εμφάνιση και τη διάδοση των εθνικών προπαγανδών¹⁰. Ουσιαστικά είναι απίθανο να υπήρξε κατά το 19ο αιώνα αποκρυσταλλωμένη εθνογραφική εικόνα για ολόκληρη τη Μακεδονία. Σκοπός, λοιπόν, της μελέτης αυτής δεν είναι η ερμηνεία της νεότερης ιστορίας της Μακεδονίας με βάση έννοιες που εισήχθησαν εσπευσμένα, με τρόπους προπαγανδιστικούς ή και βίαιους και που φυσικά στερούνται αναδρομικής ισχύος, αλλά ο προσδιορισμός των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών παραμέτρων που καθόρισαν τη στάση του χριστιανικού σλαβόφωνου πληθυσμού έναντι του ελληνικού εθνικού κράτους στην πορεία των ιστορικών γεγονότων μέχρι το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Σύμφωνα με τις σχετικά έγκυρες βρετανικές πηγές, το μεγαλύτερο μέρος του χριστιανικού πληθυσμού του ευρύτερου γεωγραφικού χώρου της Μακεδο-

macédonien, Athenes 1903, αλλά και πληθώρα μελετών στα περιοδικά *Ελληνισμός* και *Μακεδονικό Ημερολόγιο Παμμακεδονικού Συλλόγου*.

8. Αναλυτικά για την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου βλ. Wilkinson, ό.π., σσ. 188-249 και για το μεσοπόλεμο σσ. 250-285.

9. Εδώ θα πρέπει να ενταχθεί και η προπαγάνδα της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας· βλ. Ενάγγελος Κωφός, *Η Μακεδονία στην γιουγκοσλαβική ιστοριογραφία*, Θεσσαλονίκη 1974, και του ίδιου «The Macedonian Question: The Politics of Mutation», *Balkan Studies* 27 (1986) 157-172.

10. Πρβλ. Hans Vermeulen, «Greek Cultural Dominance among the Orthodox Population of Macedonia during the Last Period of Ottoman Rule», A. Block and H. Driessen (επιμ.), *Cultural Dominance in the Mediterranean Area*, Nijmegen 1984, σσ. 227-229.

νίας, της «Μείζονος Μακεδονίας», όπως και αν οριστεί η περιοχή αυτή, δεν ήταν ελληνόφωνο¹¹. Η ελληνόφωνη ζώνη κάλυπτε χονδρικά τις περιοχές νοτίως της Καστοριάς, της Έδεσσας, των Γιαννιτσών, του Κιλκίς, των Σερρών και της Δράμας. Στην προς βορράν του νοητού αυτού ορίου περιοχή κυριαρχούσαν διάφορα σλαβικά ιδιώματα διαφόρων βαθμών συγγενείας με τη βουλγαρική, ιδιαίτερα στη βόρεια ζώνη, δηλαδή βορείως του Μοναστηρίου, της Στρώμνιτσας και του Μελενίκου. Φυσικά ούτε η ελληνόφωνη ούτε η σλαβόφωνη ζώνη ήταν συμπαγής, αφού διακόπτονταν από πλήθος ετερόγλωσσων νησίδων¹². Μολονότι σε προγενέστερες εποχές οι Σλαβόφωνοι αυτοί προσδιορίζονταν και με το εθνικό επίθετο «Σέρβοι»¹³, στο 19ο αιώνα χαρακτηρίζονταν κυρίως ως «Βούλγαροι»¹⁴. Ακόμη και στα τέλη της δεκαετίας του 1860 οι Βρετανοί Πρόξενοι αποκαλούσαν το σύνολο των Σλαβοφώνων της Μακεδονίας «Βουλγάρους»¹⁵. Αν και ανιστόρητη, ωστόσο η χρήση του όρου είχε μια τρέχουσα ερμηνευτική σημασία. Αναφερόταν κυρίως στη μη ελληνική γλώσσα του πληθυσμού, αλλά ταυτόχρονα είχε σταδιακά αποκτήσει και κάποια οικονομική και πολιτιστική χροιά. Οι «Βούλγαροι», κατά τη μαρτυρία Βρετανού προξένου, ήταν πιστοί υπήκοοι, φιλειρηνικοί και βολικοί, ζητούσαν μόνον δικαιοσύνη, χρηστή διοίκηση και αμερόληπτη φορολογία. Για κάθε άλλο θέμα είτε είχαν άγνοια είτε αδιαφορούσαν¹⁶.

Πραγματικά η συντριπτική πλειοψηφία του σλαβόφωνου στοιχείου των πεδινών και των υψιπέδων ήταν αγρότες, καλλιεργητές τσιφλικιών, οργανωμένοι μερικές φορές σε πολυεστιάκες οικογένειες¹⁷ με βασική εξαίρεση μέρος του πληθυσμού των ορεινών της δυτικής Μακεδονίας, όπου οι γεωφυσικοί περιορισμοί είχαν στρέψει πολλούς στην υλοτομία, την κτηνοτροφία και την οικοδομική. Οι περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες των κοινοτήτων τους

11. Βλ. π.χ. *Parliamentary Papers-Accounts and Papers (PPAP)* 75 (1867) 607-608. Ας ληφθεί υπόψη ότι ο μουσουλμανικός πληθυσμός στη δεκαετία του 1880 αντιπροσώπευε συνολικά το 45%· βλ. Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, Madison 1985, σσ. 136-137, 142-145.

12. Για το θέμα των πληθυσμιακών ζωνών βλ. Ευάγγελος Κωφός, «Ο υπόδουλος Ελληνισμός από το 1833 έως το 1881», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 13, Αθήνα 1977, σ. 381.

13. Βλ. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1988, φωτ. ανατ., σσ. 225-226, και J. Cvijic, *Remarks on the Ethnography of the Macedonian Slavs*, μετάφρ. Annie O'Brien, London 1906, σσ. 15-17.

14. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 468.

15. *PPAP* 75 (1867) 607.

16. *PPAP* 75 (1867) 608.

17. Για την πολυεστιάκη οικογένεια ή *zadruga* στο χώρο της Μακεδονίας και την Ελλάδα γενικότερα βλ. Κ. Δ. Καραβίδας, *Αγροτικά. Έρευνα επί της οικονομικής και κοινωνικής μορφολογίας εν Ελλάδι και εν ταις γειτονικαίς σλαβικαίς χώραις*, Αθήνα 1931, σσ. 299 κ.ε. P. Moses, «The Distribution of the Zadruga within Southeastern Europe» στο Robert F. Byrnes (εκδ.), *Communal Families in the Balkans: The Zadruga* (Notre Dame 1976, σ. 61, E. Sicard, «The Zadruga. A Phase in the Evolution of Property and Family in an Agrarian Milieu», *ό.π.*, σ. 254.

και η αναγκαιότητα της παιδικής εργασίας φαίνεται ότι, τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του 1860, αν όχι και αρκετά αργότερα, οπότε άρχισε η εισροή σοβαρών χρηματικών ενισχύσεων από το εξωτερικό, δεν επέτρεπαν την τακτική λειτουργία σχολείων, πολύ δε περισσότερο εθνικά προσανατολισμένων εκπαιδευτηρίων. Το γεγονός, βέβαια, αυτό δημιουργούσε οξύτατη αντίθεση με τα ευπορότερα ελληνόφωνα, βλαχόφωνα και αλβανόφωνα ημιαστικά και αστικά κέντρα, όπου η εκπαιδευτική παράδοση μερικές φορές χανόταν στα μεσαιωνικά χρόνια, ενώ από τα μέσα του 19ου αιώνα προετοιμαζόταν συστηματικά από έμπειρους δασκάλους μορφωμένους στην Αθήνα η ενσωμάτωση του πληθυσμού στην ελληνική εθνική ιδεολογία¹⁸.

Φυσικά το σύνολο των Σλαβόφωνων υπαγόταν θρησκευτικά στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, βασικό φορέα της ελληνικής γλώσσας και της ορθόδοξης παράδοσης. Όμως η κρατούσα στην Ελλάδα αντίληψη, τουλάχιστον τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, ότι, δηλαδή, λόγω της ορθόδοξης πίστης τους, οι Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας είχαν ασπασθεί και τη νεοπαγή ελληνική εθνική ιδεολογία, παρέβλεπε την ευρύτατη δυσαρέσκεια των εξαθλιωμένων σλαβόφωνων αγροτικών κοινοτήτων, λόγω των υπερβολικών οικονομικών απαιτήσεων μερικών μητροπολιτών¹⁹. Αναμφίβολα, από τις αρχές του 19ου αιώνα, ένα μέρος αυτού του σλαβόφωνου πληθυσμού είχε ενσωματωθεί στην ελληνική επαναστατική κίνηση και ίσως λιγότερο στο νεοελληνικό εθνικισμό. Ωστόσο η έκταση της συμμετοχής αυτής, έως την ελληνική εξέγερση του 1878, δεν θα πρέπει να υπερεκτιμάται. Είναι σαφές ότι τα ελληνικά κινήματα για λόγους στρατηγικούς αναζήτησαν ερείσματα κυρίως στη Χαλκιδική, την Πιερία και τη νοτιοδυτική Μακεδονία, στις περιοχές της Κοζάνης και των Γρεβενών, δηλαδή σε μέρη όπου οι Ελληνόφωνοι αποτελούσαν τη συντριπτική πλειοψηφία. Ακόμη και η επανάσταση του 1821-22, γεωγραφικά τουλάχιστον, δεν φαίνεται να επεκτάθηκε σε μεγάλο μέρος της σλαβόφωνης Μακεδονίας, όπως αυτή ορίστηκε παραπάνω, χωρίς βέβαια να υποτιμάται η συνεισφορά περιώνυμων σλαβόφωνων οπλαρχηγών²⁰.

18. Βλ. Δήμητρα Μ. Γιαννούλη, «Το εγυαλέτι Μοναστηρίου (1856-1870). Οικονομία-κοινωνία-διοίκηση», *Δελτίο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας* 30 (1987) 133-134. Για την εκπαίδευση βλ. Στέφανος Παπαδόπουλος, *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1970, και κυρίως την κριτική παρουσίαση της Σοφίας Βούρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας 1870-1904*, Αθήνα 1992.

19. Evangelos Kofos, «National Heritage and National Identity in Nineteenth- and Twentieth-Century Macedonia» στο Martin Blinkhorn & Thanos Veremis (εκδ.), *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, Athens 1990, σσ. 105-106.

20. Για την επανάσταση του 1821 στη Μακεδονία βλ. γενικά Α. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σσ. 546-607. Για τα επαναστατικά κινήματα την περίοδο 1830-1870 βλ. Ε. Κωφός, «Αγώνες για την απελευθέρωση» στον τόμο *Μακεδονία. 4.000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1982, σσ. 444-451.

Οι παρατηρήσεις αυτές φυσικά δεν σημαίνουν ότι ο σλαβόφωνος πληθυσμός της Μακεδονίας είχε εκδηλώσει στο σύνολό του, ή έστω τμηματικά, φιλοβουλγαρικές τάσεις, το αντίθετο μάλιστα. Μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο η Ρωσία επέκτεινε την πανσλαβιστική της εκστρατεία στο μακεδονικό χώρο υποστηρίζοντας τη βουλγαρική εθνική ιδέα²¹. Τόσο ο γλωσσικός παράγοντας όσο και ο γεωγραφικός ήταν με το μέρος της. Η Ελλάδα, αποκομμένη στα νότια της Βαλκανικής, όχι μόνο δεν είχε συλλάβει τη σοβαρότητα των εξελίξεων στη Μακεδονία και την αναγκαιότητα της αντιπροπαγάνδας, αλλά είχε επιπλέον να αντιμετωπίσει τις σοβαρές διπλωματικές συνέπειες της Κρητικής εξέγερσης του 1866. Το 1870 προστέθηκε ένας ακόμη αποφασιστικός παράγοντας υπέρ της βουλγαρικής πλευράς. Η Πύλη νομιμοποίησε τη βουλγαρική εξαρχική εκκλησία, η οποία δυό χρόνια αργότερα αποσχίστηκε από το Πατριαρχείο και επίσημα πλέον πρόσφερε μια εναλλακτική λύση στους πληθυσμούς που επιθυμούσαν να απαλλαγούν από την εξάρτησή τους από την Κωνσταντινούπολη. Παρά ταύτα η πρόοδος της βουλγαρικής προπαγάνδας την περίοδο 1870-1878 ήταν ορατή μόνον στις περιοχές βορείως της Αχρίδας, του Μοναστηρίου, της Στρώμιτσας και του Μελένικου και σε μικρότερο βαθμό στις περιοχές του Κιλκίς και της Πελαγονιάς²².

Όμως το Συνέδριο του Βερολίνου (1878) άλλαξε ριζικά τον πολιτικό χάρτη των Βαλκανίων. Η ίδρυση της Ηγεμονίας της Βουλγαρίας και το βουλγαρικό επαναστατικό κίνημα στην Κρέσνα έθεταν πλέον το ελληνικό κράτος προ σοβαρών πολιτικών ευθυνών. Η μέθοδος της υποκίνησης επαναστατικών κινήματων, που για δεκαετίες είχε εφαρμοστεί πιστά στη Μακεδονία, φαινόταν ότι είχε εξαντλήσει τις δυνατότητές της. Άλλωστε, η εξέλιξη της επανάστασης του 1878 έδειξε ότι το ελληνικό κράτος δεν θα έπρεπε προς το παρόν να στηρίζει υπερβολικές επαναστατικές ελπίδες πάνω στους ψυχολογικά απροετοίμαστους και ανεκπαιδευτους αγρότες, ιδιαίτερα στα πεδινά της Μακεδονίας. Η χρησιμοποίηση ανοργάνωτων και πεινασμένων ληστανταρτών έθετε σε σοβαρό κίνδυνο την εύθραυστη αγροτική οικονομία και, το σημαντικότερο, πυροδοτούσε έναν ανεξέλεγκτο κύκλο αγρίων τουρκικών αντιποίνων. Η αναγκαιότητα έργου υποδομής ήταν πασιφανής και οι συγκεκριμένοι στόχοι παγιώθηκαν κατά την επόμενη δεκαετία: ενίσχυση της εθνικής εκπαίδευσης και της εκκλησίας, οικονομική ενίσχυση των υποδομών και δημιουργία δικτύου πληροφοριών²³.

21. Στα Κορέστια η προπαγάνδα φαίνεται ότι εμφανίστηκε στα 1860 επιχειρηματολογώντας βασικά εναντίον της ελληνικής γλώσσας: βλ. τα Απομνημονεύματα Αναστασίου Πηχιών στον τόμο Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Ο Βόρειος Ελληνισμός κατά την πρώτη φάση του Μακεδονικού Αγώνα (1878-1894)*, Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 380-381.

22. Κωφός, «Dilemmas», 46-47. Κωφός, *Επανάστασις*, σσ. 14-15, 46-47, 184.

23. Κωφός, *Επανάστασις*, passim. Κωφός, «Dilemmas», 52-55.

Τα χρόνια όμως που ακολούθησαν ήταν κάθε άλλο παρά ευνοϊκά για την πραγματοποιήση αυτών των στόχων. Η δυσκολία συντονισμού ανάμεσα στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και στο υπουργείο των Εξωτερικών της Ελλάδος δημιουργούσε αρκετά ακανθώδη προβλήματα στο θέμα του προσανατολισμού της εθνικής πολιτικής. Η αποτυχημένη επιστράτευση του 1885-86 και η ήττα του 1897 έδειξαν τις περιορισμένες δυνατότητες του στρατεύματος, τη στιγμή που οι τουρκικές και βουλγαρικές ένοπλες δυνάμεις έδρεπαν δάφνες στα πολεμικά πεδία. Η οικονομική δυσπραγία του ελληνικού δημοσίου περιέσπελλε αποφασιστικά την υλοποίηση κάθε μεγαλεπήβολου εκπαιδευτικού και οικονομικού σχεδίου για τη Μακεδονία, ενώ ο ανώτερος κλήρος δεν συνέλαβε πάντοτε έγκαιρα τα σημεία των καιρών²⁴. Έτσι, παρά την εντυπωσιακή πρόοδο της ελληνικής εθνικής εκπαίδευσης στη Μακεδονία, οι μορφωτικές και προσηλυτιστικές πρωτοβουλίες της βουλγαρικής κυβέρνησης, της Εξαρχίας και των διαφόρων συνεργαζομένων βουλγαρομακεδονικών συλλόγων βρήκαν κι αυτές ανταπόκριση μεταξύ των Σλαβοφώνων. Σημαντικό έργο στον τομέα αυτό, άλλωστε, γινόταν και στη Βουλγαρία, όπου μετά το 1878 κατέφευγε ετησίως αυξανόμενος αριθμός σλαβόφωνων εποχιακών μεταναστών και υποτρόφων μαθητών από όλες τις περιοχές της Μακεδονίας²⁵.

Πριν από τα μέσα της δεκαετίας του 1890, η βουλγαρική διείσδυση ήταν ορατή σ' ολόκληρη τη σλαβόφωνη ζώνη, ακόμη και στα νοτιότερα τμήματά της. Σύμφωνα με έναν υπολογισμό το 1891 στην περιοχή Καστοριάς 13 μόνο σλαβόφωνα χωριά (σε σύνολο 53) είχαν προσχωρήσει στην Εξαρχία και στην περιοχή Μοναστηρίου 24 από τα 100. Το 1894 οι αριθμοί είχαν αυξηθεί σε 26 και 42 αντίστοιχα²⁶. Όπως ήταν επόμενο, η ελληνική στρατιωτική ήττα στον πόλεμο του 1897, η παρουσία του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου και η σταδιακή χρησιμοποίηση ενόπλων ομάδων από βουλγαρικής πλευράς επιτάχυνε τους προσηλυτιστικούς ρυθμούς. Μολονότι ξένος παρατηρητής επεσήμανε

24. Πβλ. Valentine Chirol, *Twixt Greek and Turk*, Edinburgh & London 1881, σσ. 75-80, Βούρη, ό.π., σσ. 83-101 και Evangelos Kofos, «Patriarch Joachim III (1878-1884) and the Irredentist Policy of the Greek State», *Journal of Modern Greek Studies* 4/2 (1986) 109-114.

25. Για βουλγαρική εκπαίδευση στη Μακεδονία βλ. G. Todorov - N. Zeceev, «Documents ayant trait aux luttes des Bulgares pour une église et des écoles nationales en Macédoine vers milieu du XIXe siècle», *Etudes historiques* 3 (1966) 173-239, S. Makedonski, «L'Exarchat bulgare et l'enseignement scolaire en Macédoine», *Etudes balkaniques* 2 (1971) 104-119, V. Bojinov, «Cultural and Educational Work in Macedonia and the Participation of Goce Delcev, Damjan Gruev and Jane Sandanski in it», *Bulgarian Historical Review* 52 (1977) 24-36, του ίδιου, «L'instruction bulgare en Macédoine et en Thrace d'Andrinople 1878-1903», *Etudes historiques* 8 (1978) 255-274, A. Trajanovski, «L'activité politico-éducative de l'Exarchat en Macédoine dans les premières années avant et après la fondation de l'Organisation Revolutionnaire Macédonno-Odrinienne secrète» στο έργο *Institute d'Histoire Nationale* (εκδ.), *Macédoine*, Skopje 1981, σσ. 187-198.

26. Public Records Office, Foreign Office (FO)/195/1849, Shipley προς Blunt, Μοναστήρι 31 Μαρτ. 1894, ff. 103-107, και Blunt προς Currie, Θεσσαλονίκη 20 Απρ. 1894, f. 86.

τον καταλυτικό ρόλο των εκκλησιαστικών οικονομικών αιτημάτων, ωστόσο φαίνεται ότι η διαδικασία του προσηλυτισμού στη βουλγαρική εθνική ιδέα ήταν περισσότερο πολύπλοκη από ό,τι υπαινίσσεται η παρατήρηση αυτή. Ο Έλληνας πρόξενος στο Μοναστήρι παρατήρησε το 1902 ότι, παράλληλα με τις απειλές των συμμοριών, βασική αιτία για τα αναπτυσσόμενα φιλοβουλγαρικά αισθήματα των Σλαβοφώνων ήταν το γεγονός ότι οι Βούλγαροι μονοπωλούσαν πλέον την επαναστατική αντιτουρκική ιδεολογία²⁷. Σε μια άλλη έκθεσή του ο Έλληνας πρόξενος εφιστούσε προσοχή στο έργο των βουλγαρικών ανταρτικών ομάδων στα χωριά. «Εκεί παίζεται το εν Μακεδονία εθνικόν ημών μέλλον και εκειθεν θα προέλθη θάπτον η βράδιον ο κίνδυνος της επαναστάσεως»²⁸. Τι ακριβώς συνέβη μέσα σ' αυτές τις κοινότητες δεν είναι ακόμη εξακριβωμένο. Σίγουρο πάντως είναι ότι εκτός από τα παράπονα για ορισμένους μητροπολίτες, την κατήχηση και το χρηματισμό, ο βουλγαρικός προσηλυτισμός βασίστηκε, ίσως σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι πιστεύουμε, στις εσωτερικές κοινοτικές και ποικίλες κοινωνικές αντιθέσεις, αλλά και στην αντιπαράθεση αυτοχθόνων και ετεροχθόνων²⁹. Επίσης αποφασιστικό ρόλο έπαιξε η στάση των εντοπίων καπεταναίων, ανθράπων με εξαιρετική επιρροή λόγω της ελλείψεως κρατικής ασφάλειας, των εντοπίων κληρικών και των δασκάλων³⁰. Παρά την αριθμητική αύξηση του εξαρχικού στοιχείου θα πρέπει να τονιστεί και η ταυτόχρονη συνειδητοποίηση και περιχαράκωση των πατριαρχικών σλαβόφωνων παρατάξεων —ολοκλήρων κοινοτήτων μερικές φορές—, των φανατικών Ελλήνων ή «Γραικομένων», που εκδήλωσαν την αντίθεσή τους με τη συντήρηση ελληνικών σχολείων και πατριαρχικών εκκλησιών.

Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι η κατεύθυνση της επαναστατικής ιδεολογίας που καλλιεργήθηκε την περίοδο αυτή στους Σλαβοφώνους ήταν γνήσιο

27. Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών (ΑΥΕ)/Κεντρική Υπηρεσία (ΚΥ)/Ανευ Αριθμού Κατατάξεως (ΑΑΚ)/ζ, Προξενείο Μοναστηρίου 1902: Κουζές-Πεζάς προς Ζαΐμη, Μοναστήρι 31 Ιαν. 1902, αρ. πρωτ. 46.

28. ΑΥΕ/ΚΥ/ΑΑΚ/η, Προξενείο Μοναστηρίου 1902: Κουζές-Πεζάς προς Υπ. Εξωτ., Μοναστήρι 10 Μαρ. 1902, αρ. πρωτ. 119.

29. Ο Κωνσταντίνος Μαζαράκης έχει άλλωστε γράψει ότι «Ο εν Μακεδονία βουλγαρισμός προέκυψε από τα μεταξύ των κοινοτικών συμβουλίων μίσση. Η αντιπολίτευσις εγένετο βουλγαρική, προσηλυτίζουσα τον αγράμματον χωρικόν»· βλ. Κ. Ι. Μαζαράκης-Αινιάν, «Ο Μακεδονικός Αγών. Αναμνήσεις» στον τόμο *Ο Μακεδονικός Αγώνας. Απομνημονεύματα*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 203. Εξάλλου φαίνεται ότι οι κάτοικοι ορισμένων βλαχόφωνων, αλβανόφωνων και σλαβόφωνων χωριών που σύσσωμα συντάχθηκαν με τον Ελληνισμό ήταν επήλυδες, κυρίως από την Ήπειρο, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία μάλλον στις αρχές του 19ου αιώνα· βλ. π.χ. Γεώργιος Μόδης, *Ο Μακεδονικός Αγών και η νεώτερη Μακεδονική Ιστορία*, Θεσσαλονίκη 1967, σσ. 36-38.

30. Για μια ανασκόπηση όλων των παραμέτρων στις οποίες στηρίχθηκε ο σχηματισμός των δυο «εθνικών στρατοπέδων» βλ. Βασίλης Κ. Γούναρης, «Εθντικές ομάδες και κομματικές παρατάξεις στη Μακεδονία των Βαλκανικών Πολέμων», *Συμπόσιο για τα 80 χρόνια από τους Βαλκανικούς Πολέμους*, Αθήνα 1993, σσ. 189-202.

δημιούργημα του βουλγαρικού εθνικισμού. Βέβαια, τυπικά, το μακεδονικό αυτονομιστικό κίνημα υπήρχε από το 1893, αλλά η σύνδεσή του με τη βουλγαρική εθνική ιδεολογία ήταν σαφέστατη, όπως και ο συγκεκριμένος ρόλος που έπαιξε στο πλαίσιο της βουλγαρικής εξωτερικής πολιτικής³¹. Δεν μπορεί φυσικά να αρνηθεί κανείς την ύπαρξη μιας ολιγάριθμης *elit* Σλαβοφώνων της Μακεδονίας που διαχώριζε, ως ένα σημείο, τις πολιτικές επιδιώξεις της και από τη Βουλγαρία και από την Ελλάδα. Ωστόσο, ο ισχυρισμός υπάρξεως μακεδονικής εθνικής ιδεολογίας με λαϊκό έρεισμα είναι εντελώς ανυπόστατος. Είναι ίσως χαρακτηριστικά τα λόγια τοπικού οπλαρχηγού των Κορεστών, του καπετάν Κώττα, που για μερικά χρόνια συμπαράταχθηκε με την Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση (ΕΜΕΟ): «Πάντες είμεθα αδελφοί Χριστιανοί και ως αληθινοί Χριστιανοί πρέπει και Έλληνες και Άλβανοί και Βλάχοι και Βούλγαροι να βοηθώμεν αλλήλους ίνα κερδίσωμεν εκείνο το οποίον ηρχίσαμεν. Διότι ο αγών είναι ιερός και το κέρδος κοινόν» (δηλαδή η ελευθερία της Μακεδονίας)³². Οι Μακεδόνες, ως ξεχωριστή εθνοτική ομάδα ή κοινωνική τάξη, απουσίαζαν εντελώς από τα σχέδια των πρωτοπόρων της ΕΜΕΟ. Άλλωστε, το γεγονός αυτό έγινε σαφές λίγο αργότερα.

Κατά την περίοδο 1900-1903, ενόψει της προετοιμασίας επαναστατικού κινήματος, η βουλγαρική πίεση προς τους Σλαβοφώνους κορυφώθηκε. Μέσα σ' ένα κλίμα γενικής αναρχίας, βουλγαρικές ανταρτικές ομάδες πλαισιωμένες από πολυάριθμους εντόπιους ενόπλους, κατάφεραν, άλλοτε με κηρύγματα και πίο συχνά με απειλές και οικονομικούς εκβιασμούς, να εξουδετερώσουν τον παραδοσιακό συντηρητισμό και να εξασφαλίσουν την τυπική προσχώρηση πολυαριθμών σλαβόφωνων κοινοτήτων στην Εξαρχία. Όταν όμως έφτασε η ώρα της εξέγερσης, τη μέρα του Προφήτη Ηλία του 1903, το σύνθημα «Η Μακεδονία στους Μακεδόνες» δεν στάθηκε ικανό να προκαλέσει ένα γενικό ξεσηκωμό του σλαβόφωνου στοιχείου. Παρά τις υποσχέσεις για βουλγαρική και ρωσική βοήθεια, οι περισσότεροι εντόπιοι είχαν σαφή επίγνωση του τεράστιου κινδύνου και των επαπειλούμενων τουρκικών αντιποίνων, όπως τα είχαν γνωρίσει άλλωστε και το 1878. Η ανυπαρξία ισχυρής επαναστατικής διάθεσης και ιδεολογίας στα 1903, παρά τις στατιστικές που εμφανίζουν σημαντικό αριθμό επαναστατημένων εξαρχικών χωριών, είναι

31. Για τα βουλγαρομακεδονικά κομιτάτα βλ. τη μελέτη του Duncan M. Perry, *The Politics of Terror. The Macedonian Revolutionary Movements, 1893-1903*, London 1988, μια μελέτη που, αν και προσπαθεί να καταδείξει τις διαφορετικές επιδιώξεις τους, τελικά προσφέρει πλούσιες μαρτυρίες για τη συνεργασία τους.

32. ΑΥΕ/ΚΥ/ΑΑΚ/η, Προξενείο Μοναστηρίου 1902: παπα-Σταύρος Τσάμης προς Κουζέ-Πεζά, Πισοδέρι 26 Φεβρ. 1902, συνημμένο στην επιστολή του Κουζέ-Πεζά προς Υπ. Εξ., Μοναστήρι 10 Μαρτ. 1902, αρ. πρωτ. 119. Βλ. ακόμη Kofos, «National Heritage», ό.π., σσ. 112-113.

ενδεικτική των ποικίλων μη ιδεολογικών αιτίων που είχαν οδηγήσει τις σλαβόφωνες κοινότητες στην προσωρινή ή μόνιμη εγκατάλειψη του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Πάντως, η απουσία ιδεολογικών κινήτρων ανάγκασε τα στελέχη της ΕΜΕΟ να προχωρήσουν σε οικονομικές υποσχέσεις (παραγραφή χρεών και αναδασμός) που, βέβαια, με δεδομένη την αδυναμία της Πύλης να εφαρμόσει κάποιο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα, αποτελούσαν για τους σλαβόφωνους κολήγους πολύ πιο ουσιαστικό δέλεαρ από ό,τι η «ανεξάρτητη Μακεδονία». Μάλιστα, επειδή ούτε τα οικονομικά συνθήματα έφεραν τον επιθυμητό γενικό ξεσηκωμό των Σλαβοφώνων, οι προσπάθειες των επαναστατών στράφηκαν ανοικτά προς την πρόκληση τουρκικών αντιποίνων με επιθέσεις εναντίον μουσουλμανικών πληθυσμών³³.

Το κίνημα του Ίλιντεν, όπως ονομάστηκε, πέτυχε να διεθνοποιήσει τη βουλγαρική άποψη για το Μακεδονικό Ζήτημα και κυρίως να καταστήσει τους Βούλγαρους αδιαφιλονίκητους διεκδικητές του ευρύτερου γεωγραφικού μακεδονικού χώρου. Έτσι, κατά το ξεκίνημα της ελληνικής αντεπίθεσης, το καλοκαίρι του 1904, οι οίωνοι ήταν κάθε άλλο παρά αίσιοι. Οι αιματηρές συγκρούσεις μιας δεκαετίας είχαν σίγουρα οδηγήσει στη σύμπτυξη δυο ευδιάκριτων πυρήνων στις σλαβόφωνες κοινότητες: ενός βουλγαρικού ή Εξαρχικού και ενός ελληνικού ή Πατριαρχικού. Οι δύο αυτοί πυρήνες —ουσιαστικά επρόκειτο για δυο πολιτικές παρατάξεις, τους «Ελληνίζοντες» και τους «Βουλγαρίζοντες»— αν και ομόγλωσσοι ή ακόμη και συγγενικοί, χωρίζονταν πλέον από σοβαρές, κατά τόπους ίσως αγεφύρωτες, διαφορές, πολύ δεύτερες από αυτές που είχαν προκαλέσει την αρχική τους διάσπαση. Παράλληλα είχε δημιουργηθεί κλίμα κοινωνικής και οικονομικής ανασφάλειας, ευνοώντας την προσχώρηση του υπόλοιπου χριστιανικού πληθυσμού προς την ισχυρότερη πλευρά, η οποία αναμενόταν ή διατεινόταν ότι θα εξασφάλιζε την προστασία της αγροτικής κοινότητας. Στο κλίμα αυτό η πορεία των πραγμάτων ήταν προδιαγεγραμμένη. Ο βουλγαρικός πυρήνας, ως ισχυρότερος στρατιωτικά, αν όχι και οικονομικά, είχε όλη την άνεση χρόνου να εξολοθρεύσει συστηματικά τα ελληνικά ερείσματα και να πετύχει τη σταδιακή προσχώρηση στην Εξαρχία όλων των κοινοτήτων³⁴.

Αυτή ακριβώς η δεκαετία των πιέσεων και της τρομοκρατίας δημιούργησε τα σημαντικότερα προβλήματα που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν τα

33. FO 195/2157, Graves προς O'Connor, Θεσσαλονίκη 23 Ιουλ. 1903, ff. 171-171, και 31 Ιουλ. 1903, ff. 200-201. Για τις εξελίξεις της χρονιάς εκείνης, τις εκτιμήσεις των Ευρωπαίων διπλωματών και τη μεθόδευση της εξέγερσης βλ. Βασίλης Κ. Γούναρης, Άννα Α. Παναγιωτοπούλου, Άγγελος Α. Χοτζίδης (επιμ.), *Τα γεγονότα του 1903 στη Μακεδονία μέσα από την ευρωπαϊκή διπλωματική αλληλογραφία*, Θεσσαλονίκη 1993.

34. Για τις εξελίξεις την περίοδο αυτή βλ. Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Η Μακεδονία στις παραμονές του Μακεδονικού Αγώνα (1894-1904)*, Θεσσαλονίκη 1986.

πρώτα ελληνικά σώματα που εμφανίστηκαν στη Μακεδονία. Ο Παύλος Μελάς, ρομαντικός ευπατριδής, αρνήθηκε να δράσει με τους ίδιους κανόνες. Οι ήπιες μέθοδοι του έγιναν αντικείμενο κριτικής και θεωρήθηκαν αναποτελεσματικές. Βραχυπρόθεσμα σίγουρα έσφαλε και το σφάλμα του αυτό, να μην υιοθετήσει τις σκληρές κλέφτικες μεθόδους, το πλήρωσε με τη ζωή του. Μακροπρόθεσμα όμως ο Μελάς είχε δίκιο, γιατί αποδείχθηκε ότι η τρομοκρατία, αν και φαινομενικά επιτάχυνε το σχηματισμό εθνικών στρατοπέδων, ουσιαστικά παρέτεινε τη ρευστότητα των εθνικών αισθημάτων και πολλαπλασίαζε τις περιπτώσεις του κρυπτοπατριαρχισμού και του κρυπτοεξαρχισμού.

Οι διάδοχοι του Μελά, με τη σειρά τους, κατάλαβαν εύκολα ότι μια δεκαετία απρόσκοπτης βουλγαρικής δράσης και πέντε αιώνες τουρκοκρατίας χωρίς συστηματική εκπαίδευση, είχαν αναστείλει το σχηματισμό εθνικής συνείδησης. Ωστόσο, ούτε αυτοί ούτε οι Βούλγαροι αντίπαλοί τους διέθεταν πλέον το χρόνο για να δουν τα αποτελέσματα μιας μακροπρόθεσμης εκπαιδευτικής εκστρατείας. Έτσι το άνοιγμα και το κλείσιμο των σχολείων και των εκκλησιών, η λειτουργία στα ελληνικά ή στα σλαβικά, ο εμπρησμός των εκκλησιαστικών βιβλίων, οι δολοφονίες επώνυμων στελεχών της αντίπαλης παρατάξεως, οι διώξεις χωριών, η προσφορά καταλυμάτων στους αντάρτες, όλα απέκτησαν συμβολικό μάλλον χαρακτήρα παρά ουσιαστικό μέσα σε τέσσερα χρόνια (1904-1908) αδυσώπητου ανορθόδοξου πολέμου ένοπλων ομάδων³⁵. Σημασία είχε κυρίως η μεταστροφή των στατιστικών δεδομένων, η οποία θα επέτρεπε στη μια από τις δυο χώρες να διεκδικήσει πειστικά τη Μακεδονία ή μέρος αυτής σε εύθετο χρόνο. Το καλοκαίρι του 1908, όταν οι Νεότουρκοι υποσχέθηκαν την παροχή συνταγματικών δικαιωμάτων στους υποδούλους Χριστιανούς, η ελληνική πλευρά μπορούσε να καυχηθεί ότι χάρη στην αποφασιστικότητα των Μακεδονομάχων και τη σθεναρή υποστήριξη σλαβόφωνων, βλαχόφωνων και αλβανόφωνων πυρήνων είχε αντιστρέψει την εικόνα που είχαν δημιουργήσει οι καλοοργανωμένες βουλγαρικές δραστηριότητες σε τριάντα χρόνια. Θα μπορούσε ακόμη να ισχυριστεί με αρκετά σοβαρά επιχειρήματα ότι η δημιουργία ενός πλαισίου σχετικής ασφαλείας και ο τερματισμός του βουλγαρικού εθνικοαπελευθερωτικού μονοπωλίου λειτούργησαν ως καταλύτες για την οριστική τοποθέτηση σημαντικού αριθμού ουδέτερων Σλαβοφώνων στο ελληνικό στρατόπεδο, που πρόβαλλε πλέον ως ο πιθανότερος κληρονόμος της Μακεδονίας.

Κατά την τετραετία των Νεοτούρκων (1908-1912) οι συνταγματικές ελευθερίες προετοίμασαν μια ακόμη κονίστρα αντιπαράθεσων: την πολιτική. Βέ-

35. Για το Μακεδονικό Αγώνα αξιέπραστη παραμένει η μελέτη του Douglas Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia, 1897-1913*, Θεσσαλονίκη 1966· βλ. ακόμη τη νεότερη μελέτη του Κωνσταντίνου Βακαλόπουλου, *Ο Μακεδονικός Αγώνας. Η ένοπλη φάση 1904-1908*, Θεσσαλονίκη 1987.

βαια, οι πολιτικές διαμάχες κατά την περίοδο αυτή δεν ήταν τίποτε άλλο παρά η συνέχεια του ένοπλου αγώνα και των εθνικών διαφορών με ειρηνικότερα μέσα³⁶. Φυσικά οι ένοπλες συγκρούσεις δεν σταμάτησαν ολοσχερώς, όμως η εξακολούθηση της δράσης των εντοπίων πατριαρχικών σωμάτων διαφύλαξε με σχετική επιτυχία τα ελληνικά κέρδη της προηγούμενης τετραετίας³⁷. Την οριστική σφραγίδα της ελληνικής επιτυχίας έθεσαν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, οι οποίοι κατοχύρωσαν την ελληνική παρουσία σε μεγάλο μέρος της μεσαίας σλαβόφωνης ζώνης.

Ωστόσο, η ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος δεν σήμαινε και την αυτόματη αφομοίωση όλου του εντόπιου πληθυσμού στην ελληνική εθνική ιδεολογία. Στην ελληνική δυτική Μακεδονία οι Σλαβόφωνοι αντιπροσώπευαν ποσοστό μεγαλύτερο από τα 3/4 του πληθυσμού και σίγουρα και στις υπόλοιπες παραμεθόριες περιοχές τα ποσοστά δεν ήταν χαμηλότερα. Είναι δύσκολο να διαγνωστούν αναδρομικά οι προθέσεις αυτού του πληθυσμού, ιδιαίτερα αυτών που συνέχιζαν να διαφοροποιούνται από τους Έλληνες μέχρι την παραμονή των Βαλκανικών Πολέμων. Βέβαια, η βουλγαρική ήττα στο Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο διευκόλυνε σημαντικά τις ελληνικές επιδιώξεις. Εύκολα μπορεί να υποθέσει κανείς ότι οι ρευστών εθνικών φρονημάτων πληθυσμοί κινήθηκαν αυτόματα προς την ισχυρότερη ελληνική πλευρά εγκαταλείποντας μαζικά τις φιλοβουλγαρικές διαθέσεις, δηλαδή των πρώην Εξαρχικών, κατόικων κάτω από την άμεση απειλή αντεκδικήσεων, αφού η συμμαχία Ελλάδος-Βουλγαρίας δεν υφίστατο³⁸. Το ελληνικό κράτος διέθετε πλέον και τυπικά και ουσιαστικά την άνεση να προωθήσει στην ελληνική Μακεδονία την πολυπόθητη ενσωμάτωση όλων των πληθυσμιακών ομάδων στην ελληνική εθνική ιδεολογία, όμως τα αποτελέσματα ως την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου φαίνεται πως δεν ήταν τα αναμενόμενα.

Μετά από μακρά δουλεία και έναν σκληρό αγώνα οι Έλληνες της Μακεδονίας προσδοκούσαν άμεση αντιστροφή των ρόλων κυριάρχου-υποδούλου, η οποία θα επέτρεπε την τακτοποίηση των λογαριασμών που εκκρεμούσαν με

36. Βλ. π.χ. Stojan Makedonski, «La révolution jeune-fure et les premières élections parlementaires de 1908 en Macédoine et en Thrace orientale», *Études balkaniques* 10/4 (1974) 133-156, «La régime jeune-turc et les deuxièmes élections parlementaires de 1912 en Macédoine et Thrace orientale», *Études balkaniques* 14/2 (1978) 58-71 και Fikret Adanir, «The National Question and the Genesis and Development of Socialism in the Ottoman Empire: The Case of Macedonia», Mete Tunçay - Erik Zürcher (εκδ.), *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire*, London - New York 1994, σσ. 27-48.

37. Η μοναδική μελέτη για την περίοδο είναι του Κωνσταντίνου Α. Βακαλόπουλου, *Νέοι τουκοι και Μακεδονία (1908-1912)*, Θεσσαλονίκη 1988.

38. Αρχείο Παύλου Καλλιγιά (ΑΠΚ) στην κατοχή Ειρήνης Καλλιγιά, Έκθεση Καλλιγιά 19 Οκτ. 1918, φφ. 9-11.

Μουσουλμάνους και Εξαρχικούς³⁹. Αρχειακές πληροφορίες πιστοποιούν ότι ιδιαίτερα το διάστημα που προηγήθηκε του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, καθώς οι πρώτοι πρόσφυγες έκαναν την εμφάνισή τους, οι πιέσεις των Πατριαρχικών προς τους πρώην Εξαρχικούς αλλά και προς του Μουσουλμάνους ήταν αφόρητες⁴⁰. Την πολιτική αυτή προωθούσαν μερικά παλαιά στελέχη του ελληνικού Κομιτάτου, αλλά και πολλοί καιροσκόποι, οι οποίοι εκμεταλλεύτηκαν τις αδυναμίες των δημόσιων υπηρεσιών και την άγνοια των κομμάτων, για να προωθήσουν προσωπικά, τοπικά ή μικροκομματικά συμφέροντα⁴¹. Η ανάδειξη των τοπικών αυτών τυραννίσκων και ο παραγκωνισμός των παραδοσιακών τοπικών αρχόντων, με αφορμή ή πρόσχημα αμφίβολα μερικές φορές εθνικά φρονήματα περιόρισαν τις προσδοκίες πολλών Σλαβοφώνων και ιδιαίτερα των βουλγαροφρόνων από το ελληνικό κράτος. Εξάλλου η διατήρηση των περισσότερων εξαρχικών ιερών στην υπηρεσία τους προσέφερε ένα εναλλακτικό πόλο συσπείρωσης, του οποίου η επιρροή δεν έπρεπε να υποτιμάται.

Τις αρνητικές αυτές εντυπώσεις ενίσχυσαν περαιτέρω η ακαταλληλότητα των δημόσιων υπαλλήλων και η περιορισμένη παροχή υπηρεσιών⁴². Η υποβάθμιση των παλαιών κοινοτικών αρχών σε συνδυασμό με την οριστική αναστολή όλων των εκπαιδευτικών, θρησκευτικών και κοινωνικών βοηθημάτων από τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία και την Ελλάδα, τα οποία για δεκαετίες στήριζαν τον ελλειμματικό προϋπολογισμό των κοινοτήτων, οδήγησε σε ξαφνική οικονομική καθίζηση. Η αδυναμία του κράτους να αναλάβει άμεσα τα δημόσια έργα και την κοινωνική πρόνοια ή να προχωρήσει σε ρύθμιση του φλέγοντος αγροτικού ζητήματος⁴³ δημιούργησε οξύ κοινωνικό πρόβλημα ιδιαίτερα σε όσους είχαν υποστεί αβαρίες τα προηγούμενα χρόνια και ζούσαν μέχρι το 1912 επιδοτούμενοι⁴⁴. Από την άλλη, διατηρήθηκαν παλαιοί και

39. ΑΠΚ/Έκθεση Καλλιγιά 19 Οκτ. 1918, φφ. 19-20.

40. FO 286/580, Morgan προς Mallet, Θεσσαλονίκη 21 Μαρτ. αρ. πρωτ. 18, 1 Απρ. 1914, αρ. πρωτ. 21, 20 Ιουλ. 1914, αρ. πρωτ. 51. FO 421/291, Morgan προς Mallet, Θεσσαλονίκη 20 Ιουν. 1914, αρ. πρωτ. 44. FO 421/290, Elliot προς Grey, Αθήνα 9 Μαΐου 1914, αρ. πρωτ. 123.

41. Βλ. π.χ. Hans Vermeulen, «Αγροτικές συγκρούσεις και κοινωνική διαμαρτυρία στην ιστορία ενός μακεδονικού χωριού», Στάθης Δαμιανάκος (επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα 1987, σσ. 230-234.

42. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας (ΙΑΜ)/Γενική Διοίκηση Μακεδονίας (ΓΑΜ)/φάκ. 11 Επαρχία Βεροίας, Έκθεση Υποδιοικητού Βεροίας 1 Δεκ. 1914.

43. Η έγκαιρη αναδιανομή της γης την περίοδο αυτή θα μπορούσε να έχει τεράστια σημασία για τον εθνικό προσανατολισμό των κατοίκων· βλ. π.χ. ΙΑΜ/ΓΑΜ/φάκ. 17 Επαρχία Πέλλης, Διοικητικός Επίτροπος Βοδενών προς Νομαρχία Θεσσαλονίκης, Έδεσσα 9 Ιαν. 1914.

44. Το ποσό που διοχέτευαν για προπαγανδιστικούς λόγους στη Μακεδονία Έλληνες, Βούλγαροι και Ρουμάνοι ανερχόταν ετησίως σε πέντε εκ. φράγκα (βλ. Εταιρεία Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αρχείο Στρέιτ, Έκθεσις περί της οικονομικής καταστάσεως της Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 24 Ιαν. 1913, φ. 17).

ελάχιστα δημοφιλείς θεσμοί όπως η αγγαρεία και η τροφοδοσία των χωροφυλάκων (κότα-πίτα). Το κυριότερο όμως πρόβλημα ήταν η αδρανοποίηση της εκπαίδευσης σε μια περίοδο που θα μπορούσε να προσφέρει σημαντικό αφομοιωτικό έργο⁴⁵. Φυσικά το πολιτικό κόστος το χρεώθηκε αποκλειστικά η κυβέρνηση Βενιζέλου, η οποία βρισκόταν στην εξουσία ως την άνοιξη του 1915. Έτσι, αν ληφθούν υπόψη και οι έντονες κοινωνικές διαμάχες που είχαν εκδηλωθεί στα αστικά κέντρα, φαίνεται απόλυτα φυσιολογικός ο σαφής προσανατολισμός των Σλαβοφώνων προς το Λαϊκό κόμμα αμέσως μετά την εκδήλωση της διάστασης Κωνσταντίνου-Βενιζέλου, ήδη από το 1915⁴⁶.

Αλλά και οι εξελίξεις των επόμενων χρόνων δεν απάλυναν τις αρνητικές εντυπώσεις για τη βενιζελική πολιτική. Βέβαια οι Φιλελεύθεροι θα μπορούσαν δικαιολογημένα να επικαλεστούν τα σοβαρά εμπόδια που αντιμετώπισαν στη Μακεδονία λόγω της εμπόλεμης κατάστασης. Ουσιαστικά ο σλαβόφωνος τομέας της δυτικής Μακεδονίας αποτελούσε τα μετόπισθεν του μακεδονικού μετώπου και ήταν επίσημα χαρακτηρισμένος ως πολεμική ζώνη. Έτσι τα εγγενή προβλήματα περιπλέχθηκαν με τα ακανθώδη θέματα της συμμαχικής στρατιωτικής παρουσίας και των παρεπομένων της σύρραξης. Οι οικονομικές δυσχέρειες ήταν βέβαια το πρώτο φυσικό επακόλουθο. Η αποκοπή της Μακεδονίας από τη Θεσσαλία, οι επιτάξεις ζώων από το γαλλικό στρατό, η υποχρεωτική εργασία στα δημόσια έργα, η τραγική κατάσταση των δρόμων και των επικοινωνιών, η απουσία γεωπόνων, η μερική επιστράτευση σε μια περιοχή που από την αρχή του αιώνα μαστιζόταν από λειψανδρία και η έλλειψη στοιχειώδους τεχνικής υποδομής, δημιούργησαν μια εικόνα πλήρους εγκατάλειψης⁴⁷.

Η εικόνα της εκπαίδευσης, όπως παρατηρήθηκε και παραπάνω, ήταν εξίσου αρνητική, όχι μόνον εξαιτίας της αδυναμίας συντηρήσεως σχολείων και δασκάλων, αλλά και λόγω των ατελειών του εκπαιδευτικού συστήματος. Όταν συναντήθηκε ο αντιπρόσωπος της Προσωρινής Κυβέρνησης, ο Παύλος Καλλιγάς, με το διδασκαλικό προσωπικό της Φλώρινας, νόμιζε ότι βρέθηκε εμπρός σε ομάδα επαιτών. Οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί, μη μπορώντας να καλύψουν τις ανάγκες των πολυμελών οικογενειών τους με τους γλίσχρους μισθούς τους, ήταν ταυτόχρονα —ή, μάλλον, κυρίως— χειρώνακτες γεωργοί. Αυτή ήταν η μια όψη του νομίσματος της εκπαίδευσης. Η άλλη, η πιό επικίν-

45. ΑΠΚ/Έκθεση Καλλιγά 564/11 Νοεμ. 1916, φφ. 1-3, 7-11. Έκθεση Καλλιγά 19 Οκτ. 1918, φφ. 2-4, 21-22. Έκθεση Καλλιγά 3141/13 Μαΐου 1919 απόσπασμα σε Έκθεση Καλλιγά 22 Ιαν. 1920, φ. 84, Έκθεση Καλλιγά 4164/12 Ιουν. 1919 απόσπασμα σε Έκθεση Καλλιγά 22 Ιαν. 1920, φ. 100, Έκθεση Καλλιγά 24 Φεβρ. 1918 απόσπασμα σε Έκθεση Καλλιγά 22 Ιαν. 1920, φ. 43 σημ.

46. Για τις διαμάχες στα αστικά κέντρα βλ. ΑΠΚ/Έκθεση Καλλιγά 564/11 Νοεμβρ. 1916, φ. 12 και 1208/26 Δεκ. 1916, φφ. 3-6.

47. ΑΠΚ/Έκθεση Καλλιγά 1208/26 Δεκ. 1916, φφ. 14-15 και 389/27 Ιαν. 1917, φφ. 16-17, 19 Οκτ. 1918, φφ. 40-54.

δυνη και υπονομευτική για τους ελληνικούς στόχους, ήταν ο σχολαστικισμός, ο οποίος, κατά τα γραπτά του Καλλιγά, «... κατόρθωσε με τα ωά και τα κάνιστρα να μας κάμη να χάσωμεν και τα αυγά και τα καλάθια εν Μακεδονία...»⁴⁸.

Τα εκκλησιαστικά προβλήματα δεν ήταν λιγότερα και η βαρύτητά τους δεν ήταν ασήμαντη, λόγω της παραδοσιακής και έντονης θρησκευτικότητας των αγροτών. Οι μητροπολίτες, πολλές φορές προσκολλημένοι στις παλαιές παραδόσεις, δεν μπορούσαν —οι φιλοβασιλικοί δεν ήθελαν καν— να εμπνεύσουν την εμπιστοσύνη στο νέο καθεστώς. Ορισμένοι μητροπολίτες απελάθηκαν, αλλά τα προβλήματα δεν τελείωναν εκεί. Ο κατώτερος κλήρος και μερικοί ηγούμενοι μονών δεν ήταν πολύ καλύτεροι. Η ισχυρή παράδοση χρηματισμού και τα κρυπτοεξαρχικά αισθήματα ορισμένων ελάχιστα συντελούσαν στην ομαλή προσαρμογή των ποιμνίου τους στην ελληνική πραγματικότητα. Παράλληλα προβλήματα δημιουργούσαν κάποιοι αμφιβόλων εθνικών φρονημάτων κοινοτικοί άρχοντες, ενώ οι εντόπιοι Λαϊκοί πίεζαν συστηματικά τους στρατεύσιμους να μην καταταγούν στο στρατό της Αμύνης⁴⁹.

Η οικονομική δυσπραγία, οι πιέσεις για κατάταξη και οι ανεξέλεγκτες δραστηριότητες των γαλλικών και ιταλικών δυνάμεων ήταν επόμενο να επαναφέρουν στο προσκήνιο το ζήτημα των εθνικών προπαγανδών. Οι Ιταλοί στο δικό τους τομέα επιχειρήσεων προσπάθησαν να μεταβάλουν τους «ρουμανίζοντες» της Πίνδου σε «ιταλίζοντες» και υποκίνησαν εκδηλώσεις υπέρ της αυτονομίας της Πίνδου⁵⁰. Πιο σοβαρά προβλήματα εκδηλώθηκαν στο γαλλικό τομέα, στην επαρχία Γρεβενών, όπου οι παλαιοί ρουμανίζοντες, λόγω της γαλλομάθειάς τους, έσπευσαν να συνεργαστούν με το γαλλικό στρατό. Ο Γάλλος διοικητής, επικαλούμενος τη συμμαχία με τη Ρουμανία, τους συμπεριφέρθηκε ευνοϊκά με αποτέλεσμα να αναζωπυρωθεί η ρουμανική προπαγάνδα πέραν των ανεκτών ορίων. Σε παράλληλες ενέργειες προέβησαν και οι «αλβανίζοντες» ενισχυμένοι από την Αλβανική Λέσχη της Θεσσαλονίκης⁵¹.

Όμως η σοβαρότερη απειλή δημιουργήθηκε στη σλαβόφωνη ζώνη, όπου παρατηρήθηκε αναθέρμανση των φιλοβουλγαρικών αισθημάτων των πρώην Εξαρχικών. Όπως ήταν επόμενο τέτοια αισθήματα εκδηλώθηκαν πρώτα στην περιοχή της Φλώρινας, η οποία καταλήφθηκε για ένα διάστημα από το βουλγαρικό στρατό. Μετά τη συμμαχική προέλαση, ορισμένοι κάτοικοι, που είχαν

48. ΑΠΚ/Έκθεση Καλλιγά 564/11 Νοεμ. 1916, φφ. 1-2 και 19 Οκτ. 1918, φφ. 36-37.

49. ΑΠΚ/Έκθεση Καλλιγά 1208/26 Δεκ. 1916, φφ. 16-17, 5359/18 Οκτ. 1917, φφ. 43-44, 19 Οκτ. 1918, φφ. 29-24. George Leon, *Greece and the Great Powers 1914-1917*, Thessaloniki 1974, σσ. 430-431.

50. Ίσως μάλιστα να διευκόλυναν και την προπαγανδιστική εργασία της ΕΜΕΟ (ΑΥΕ/ΚΥ/Α5/3 Α Πολιτική Διεύθυνση: Στρατιωτική Διοίκηση Κοζάνης-Φλωρίνης προς Υπ. Εξ., Εβδομαδιαίο Δελτίο Πληροφοριών, Κοζάνη 11 Αυγ. 1919, αρ. 15).

51. ΑΠΚ/Έκθεση Καλλιγά, 389/27 Ιαν. 1917, φφ. 20-25.

προφανώς εκδηλωθεί ανοικτά εναντίον του ελληνικού κράτους, ακολούθησαν το βουλγαρικό στρατό στην υποχώρησή του. Πολλοί από αυτούς επανήλθαν αργότερα ομιλώντας πλέον, όχι το εντόπιο ιδίωμα, αλλά την καθαρεύουσα βουλγαρική και προπαγανδίζοντας υπέρ της αυτονομίας της Μακεδονίας. Θέσεις υπέρ της αυτονομίας εξέφραζαν και οι πολυάριθμοι Βούλγαροι αιχμάλωτοι, ιδίως οι αξιωματικοί, οι οποίοι σταδιακά συγκεντρώθηκαν στην περιοχή της Φλώρινας και της Βεύης, καθιστώντας έτσι εμφανείς τους πραγματικούς στόχους της αιτούμενης αυτονομίας⁵². Η σύλληψη και η εκτόπιση όσων Ελλήνων υπηκόων είχαν καταταγεί στο βουλγαρικό στρατό ή είχαν λιποτακτήσει ήταν, λόγω των πολεμικών συνθηκών, επιβεβλημένη, όμως γενικότερα μέτρα δεν ελήφθησαν, παρά τη μακροπρόθεσμη απειλή, για να αποφευχθεί από τη μια η διεθνής κατακραυγή και από την άλλη η καταστροφική αποψίλωση του τόπου από αγρότες⁵³. Την ίδια περίοδο στο χώρο των Σλαβόφωνων, κάτω από γαλλική κάλυψη, έλαβε διαστάσεις και ο προσηλυτισμός στη σεβρική εθνική ιδεολογία⁵⁴.

Μέσα στο δυσμενές αυτό πλαίσιο, που συνθέταν αφενός η οικονομική στενότητα και αφετέρου οι ιδιόρρυθμες πολεμικές συνθήκες, η κυβέρνηση Βενιζέλου είχε ελάχιστα περιθώρια για ελιγμούς. Οι σφοδρές πολιτικές αντιπαράθεσεις σε συνδυασμό με τη δραστηριοποίηση των εθνικών προπαγανδών ανάγκασαν τους Φιλελευθέρους να υποχωρήσουν στις τοπικές πιέσεις και να ευνοήσουν τη ρουσφετολογική πολιτική στη δυτική Μακεδονία. Ωστόσο οι υποχωρήσεις αυτές ελάχιστα ευνόησαν τελικά τη διεύρυνση των βενιζελικών ερεισμάτων, αφού, ακόμη και στην περίοδο της συμμαχικής στρατιωτικής παρουσίας, η πολιτική διαφοροποίηση των εντοπίων είχε εκδηλωθεί δειλά με τη μορφή φιλοανατακτικής, αλλά αντιβενιζελικής πάντοτε, μακεδονικής κινήσεως. Τέτοιες τοπικιστικές κινήσεις, με δεδομένα τα πολιτικά και τα στρα-

52. Στους διπλωματικούς κύκλους ήταν ανέκαθεν γνωστό ότι τελικός στόχος των διακηρύξεων αυτών παρέμενε η ενσωμάτωση των μακεδονικών εδαφών στο βουλγαρικό κράτος. Είναι χαρακτηριστική η δημοσίευση της σεβρικής εφημερίδας *Vreme* (3 Μαρτ. 1925), όπου επισημαίνονταν οι πραγματικοί μεγαλοβουλγαρικοί σκοποί των αυτονομιστικών σωματείων. Ο συντάκτης μάλιστα αναρωτιόταν εύλογα γιατί τα σωματεία αυτά έπαυσαν να μιλούν περί αυτονομίας στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όταν η Βουλγαρία είχε τη στρατιωτική κατοχή μεγάλου μέρους της Μακεδονίας, και γιατί αποφεύγουν να κάνουν λόγο για τα μακεδονικά εδάφη που κρατά η Βουλγαρία με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου (FO 371/10664/c4828/168/7, Βελιγράδι 31 Μαρτ. 1925, ff. 81-85).

53. ΑΠΚ/Έκθεση Καλλιγιά 19 Οκτ. 1918, φφ. 14-16, 63, 3141/13 Μαΐου 1919 συνημ. σε 22 Ιαν. 1920, φφ. 82-83. Μόνο το 1923 αναφέρονται εκτοπίσεις από χωριά της συνοριακής γραμμής στην περιοχή Νέστου (FO 371/8565/c9363, Κων/πολη 22 Μαΐου 1923, f. 155). Την ίδια περίπου περίοδο οι εκτοπισμένοι εκτός Μακεδονίας (κυρίως στη Θεσσαλία) υπολογίζονταν σε 2.950 άτομα: βλ. FO 371/8565/178052, Αθήνα 1 Ιουν. 1923, ff. 218-222.

54. Κωνσταντίνου Ζαχοπούλου-Αποστολίδη, «Γαλλική πολιτική και ξένες προπαγάνδες στη Μακεδονία», ανέκδ. μεταστ. εργασία, Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 65-78, πρβλ. και ΑΠΚ/Έκθεση Καλλιγιά 3141/13 Μαΐου 1919 συνημμένη σε 22 Ιαν. 1920, φφ. 88-89.

τιωτικά αδιέξοδα, στις αρχές τις δεκαετίας του 1920 φαίνεται ότι απέκτησαν ιδιαίτερη δημοτικότητα ανάμεσα στους αγροτικούς πληθυσμούς. Προσέλαβαν μάλιστα τη χροιά αγροτικών πολιτικών σχηματισμών σε μια προσπάθεια ανάδειξης εντόπιων ανεξάρτητων υποψηφίων⁵⁵.

Η συσσωρευμένη δράση ποικίλων προπαγανδών στη Μακεδονία κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και η γενικότερη αδυναμία του κράτους, λόγω των ειδικών συνθηκών, να εφαρμόσει μια συνεπή πολιτική ιδεολογικής αφομοίωσης ήταν εμφανές ότι υπονόμευαν την εθνική συνοχή. Ακόμη, η απαράδεκτη στάση των εντοπίων πολιτικών παραγόντων, ιδίως όσων είχαν καταξιωθεί για την αντιβουλγαρική τους δράση, ελάχιστα βοήθουσε στην ομαλή ένταξη των πρώην εξερχομένων αγροτών στον ελληνικό εθνικό κορμό⁵⁶. Οι διαφοροποιήσεις στην πολιτική με γνώμονα το τοπικό συμφέρον ήταν τα πρώτα ανησυχητικά προανακρούσματα άλλων δυσάρεστων φαινομένων που δεν άργησαν να εκδηλωθούν με την υποκίνηση των γειτονικών κρατών. Ωστόσο η εκδήλωση τέτοιων φαινομένων περιορίστηκε από δύο διπλωματικά γεγονότα, τις συνθήκες του Νεϊγύ και της Λωζάννης.

Στις 27 Νοεμβρίου 1919, με την υπογραφή της ελληνοβουλγαρικής σύμβασης του Νεϊγύ, όλοι οι Έλληνες και Βούλγαροι πολίτες που ανήκαν σε εθνικές ή θρησκευτικές μειονότητες μπορούσαν να μεταναστεύσουν εκατέρωθεν υπό την εποπτεία μικτής διακρατικής επιτροπής. Μπορούσαν, δηλαδή, οι Σλαβόφωνοι, δηλώνοντας βουλγαρική εθνικότητα, να μεταναστεύσουν στη Βουλγαρία ή αλλού ρευστοποιώντας μάλιστα τις περιουσίες τους. Οι ίδιοι όροι ίσχυσαν και για τους Ελληνόφωνους της Βουλγαρίας. Για να δοθεί μια οριστική λύση στο πρόβλημα η σύμβαση συμπεριέλαβε και όλους όσους είχαν μεταναστεύσει την τελευταία εικοσαετία. Τον Αύγουστο του 1920, μετά τη Συνθήκη των Σεβρών, τα άρθρα του Νεϊγύ απέκτησαν ισχύ και για την νεοαποκτηθείσα Θράκη. Ωστόσο οι ρυθμίσεις αυτές δεν τέθηκαν σε εφαρμογή παρά μόνον κατόπιν της Συνθήκης της Λωζάννης, το φθινόπωρο του 1923, η οποία οριοθέτησε επίσημα και την υποχρεωτική ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Στο διάστημα που μεσολάβησε, η ελληνοβουλγαρική ανταλλαγή καρκινοβατούσε καθώς, σε αντίθεση με τους Έλληνες, οι Βούλγαροι ήταν εξαιρετικά απρόθυμοι να μεταναστεύσουν. Γι' αυτό επανειλημμένα παρατάθηκε η ισχύς της σύμβασης προκειμένου να υπερνικηθούν οι διαταγμοί των βουλγαριζόντων Σλαβοφώνων, τους οποίους φαίνεται ότι η ΕΜΕΟ συστημα-

55. ΑΠΚ/Έκθεση Καλλιγιά 1208/26 Δεκ. 1916, φ. 5, 1896/29 Απρ. 1917, φφ. 2-5, 9, 19 Οκτ. 1918, φ. 22, και Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ)/Αρχείο Γεωργίου Τσόντου (ΑΓΤ), φάκ. 12, Στέλιος (;) προς Ευάγγελο (;), Θεσσαλονίκη 18 Οκτ. 1922.

56. Βλ. χαρακτηριστικά ΓΑΚ/ΑΓΤ/φάκ. 12, Ανδρουλιδάκης προς Τσόντο, Νεστόριο 22 Μαΐου 1922.

τικά ενεθάρρυνε να παραμείνουν στην Ελλάδα⁵⁷.

Ουσιαστικά τη Μακεδονία είχαν εγκαταλείψει έως τότε μόνον όσοι είχαν ακολουθήσει το βουλγαρικό στρατό στο διάστημα 1913-1919 —κατά μια εκτίμηση υπολογίζονταν περίπου σε 15.000, αλλά πιθανότατα ήταν πολύ περισσότεροι⁵⁸—, αλλά και αυτοί, μετά από προτροπές του βουλγαρικού κράτους, δεν είχαν προχωρήσει σε ρευστοποίηση των περιουσιών τους. Βέβαια, σύμφωνα με τις βρετανικές εκθέσεις, οι ελληνικές αρχές δεν είχαν εξωθήσει τους βουλγαρικούς πληθυσμούς σε μετανάστευση, με εξαίρεση ορισμένες περιοχές της κεντρικής Μακεδονίας. Οι αρχές στη Φλώρινα και την Καστοριά προσπαθούσαν μάλιστα να συντηρήσουν φιλικές σχέσεις με τη μειονότητα αυτή, αλλά το έργο τους πολλές φορές παρεμποδιζόταν από την ανάρμοστη συμπεριφορά των χωροφυλάκων καθώς και από το γενικότερο κλίμα δυσπιστίας που ακόμη δεν είχε ξεπεραστεί. Προβλήματα διαβίωσης σε σλαβόφωνα χωριά δημιουργούσε μερικές φορές και η απαγόρευση της οπλοφορίας, καθώς η ληστεία ακόμη ενδημούσε και οι ανάγκες για ένοπλη άμυνα ήταν αυξημένες⁵⁹.

Οι δυσχέρειες αυτές φαίνεται ότι πολλαπλασιάστηκαν την περίοδο 1923-1930 λόγω τριών κυρίως γεγονότων: της εγκατάστασης των προσφύγων, της υιοθέτησης από την Κομμουνιστική Διεθνή του συνθήματος της «ανεξάρτητης Μακεδονίας» και της υπογραφής του πρωτοκόλλου Πολίτη-Καλφώφ. Όπως ήταν επόμενο, η μαζική έλευση προσφυγικών πληθυσμών προκάλεσε τεράστιες αναστατώσεις και δημιουργήσε χαώδη προβλήματα, τα οποία επέβαλλαν άμεσες ρυθμίσεις. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η πίεση του χρόνου, η στενότητα του τόπου και ο υπερβολικός ζήλος των οργάνων του δημοσίου μηχανισμού και του εποικισμού προκάλεσαν κατά τόπους δυσαρέσκειες και δημιούργησαν μεγαλύτερα προβλήματα από αυτά που προσπάθησαν να επιλύσουν⁶⁰. Η μαζική εγκατάσταση προσφύγων σε σλαβόφωνα χωριά, χωρίς να ελέγχεται η επάρκεια γης και στέγης, με γνώμονα μερικές φορές τοπικά μικροκομματικά συμφέροντα, υπονόμωσε εξ αρχής τις σχέσεις γηγενών και προσφύγων. Αν και πολλές φορές η αβλεψία των υπαλλήλων ήταν υπεύθυνη για τις περιπλοκές, ωστόσο κατά περιοχές έγιναν και συνειδητές πλέον προσπάθειες για την εξώθηση των συνειδητοποιημένων βουλγαροφρόνων πληθυσμών στη μετανάστευση. Το γεγονός αυτό εκμεταλλεύτηκαν κατάλληλα

57. Για μια ανασκόπηση των συμβάσεων βλ. FO 371/10664 c15284/168/7, 28 Νοεμβρ. 1925, ff. 128-135. Ειδικότερα για τη συνθήκη του Νεϊγύ και τα άρθρα της βλ. Παναγιώτης Μηλιώτης, *Η εν Νεϊγύ σύμβασις της ελληνοβουλγαρικής μεταναστεύσεως της 14/27 Νοεμβρίου 1919 και η εφαρμογή της*, Θεσσαλονίκη 1962, και Stelios Nestor, «Greek Macedonia and the Convention of Neuilly», *Balkan Studies* 3 (1962) 173-175, 179-181.

58. George Zotiades, *The Macedonian Controversy*, 2η έκδ., Thessaloniki 1961, σ. 39.

59. FO 371/8566/c15084, Αθήνα 20 Αυγ. 1923, f. 45-50.

60. Βλ. κυρίως Ευστάθιος Πελαγίδης, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη δυτ. Μακεδονία (1923-1930)*, διδακτ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 1992.

τόσο οι Βούλγαροι όσο και οι Σέρβοι, που εργάζονταν ήδη συστηματικά για να αναπτύξουν μειονοτική συνείδηση στους σλαβόφωνους πληθυσμούς εντός της Ελλάδος και αλυτρωτικές διαθέσεις σε όσους μετανάστευαν στη Βουλγαρία⁶¹. Συνολικά 53.000 Σλαβόφωνοι εγκατέλειψαν τη Μακεδονία και τη Θράκη μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ παράλληλα αναχώρησαν 348.000 Μουσουλμάνοι. Το πληθυσμιακό κενό υπερκάλυψαν περίπου 500.000 Μικρασιάτες και Πόντιοι, που εγκαταστάθηκαν στην ύπαιθρο και 300.000 στις πόλεις, ενώ από τη Βουλγαρία την ίδια περίοδο ήρθαν 30.000 Έλληνες πρόσφυγες. Τέλος, 80.789 Σλαβόφωνοι επέλεξαν ως τόπο παραμονής τους την Ελλάδα, σύμφωνα με την επίσημη ελληνική απογραφή του 1928. Το ποσοστό τους επί του συνόλου του πληθυσμού της Μακεδονίας δεν έφτανε το 6%⁶² και, παρά τις κριτικές που έχουν ασκηθεί για την ακρίβεια της απογραφής αυτής⁶³, είναι εξαιρετικά αμφίβολο και ελεγχόμενο αν το ποσοστό αυτό, σύμφωνα με τις υπάρχουσες αρχειακές μαρτυρίες, θα μπορούσε να υπερβαίνει το 10-11%, δηλαδή περίπου τις 160.000, αν προσμετρηθούν βέβαια και οι δίγλωσσοι⁶⁴.

Ωστόσο, ενώ η αμοιβαία μετανάστευση έτεινε να αποσοβήσει ειρηνικά και οριστικά το μειονοτικό, η κατάσταση περιπλέχθηκε εκ νέου, όταν το Νοέμβριο του 1924 το ΚΚΕ, παρά τις αντιδράσεις ορισμένων μελών του, αποδέχθηκε τη διακήρυξη της Κομιντέρν για «ενιαία και ανεξάρτητη Μακεδονία»⁶⁵. Η απόφαση αυτή του ΚΚΕ συνέδεσε στη συνείδηση μεγάλου μέρους του ελληνικού πληθυσμού τους βουλγαρίζοντες της Μακεδονίας με τους Κομμουνιστές, παρότι το γεγονός ότι οι Σλαβόφωνοι υποστήριζαν συστηματικά σ' όλο το μεσοπόλεμο τους Λαϊκούς⁶⁶. Ήταν επόμενο η εσωτερική αυτή

61. ΙΑΜ/ΓΑΜ/φάκ. 89/β, Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού προς Υπ. Εσωτερικών, Προνοίας, Γεωργίας και ΓΑΜ, Αθήνα 17 Δεκ. 1925, αρ. εμπ. πρωτ. 1436/1194. Καραβίδας, *Αγροτικά* (Αθήνα, 1931), σσ. 354-355. Φ. Σ. Δραγούμης, *Εκλογή πολιτικών δημοσιευμάτων 1922-1925*, Αθήνα 1925, σσ. 74-78. FO 371/9660/c4361, Λονδίνο 12 Μαρτ. 1924, f. 75 και FO 371/11360/c11605, Θεσσαλονίκη 28 Οκτ. 1926.

62. Zotiades, *ό.π.*, σσ. 38-43. Nestor, *ό.π.*, σσ. 182-183.

63. Βλ. George Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Berkley 1983, σ. 247 και σημ. 49, και Τάσος Κωστόπουλος, Λεωνίδας Εμπειρίκος, Δημήτρης Λιθοξόου, *Ελληνικός εθνικισμός. Μακεδονικό Ζήτημα: Η ιδεολογική χρήση της Ιστορίας*, Αθήνα 1992, σσ. 44-45.

64. Τις συγκεκριμένες πληροφορίες οφείλω στον κ. Ιάκωβο Μιχαηλίδη, ο οποίος προετοιμάζει διατριβή στη Φιλοσοφική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης με θέμα τις δημογραφικές εξελίξεις στη Μακεδονία και τη Θράκη την περίοδο 1913-1930.

65. Για μια σύντομη και τεκμηριωμένη ανάλυση των ενδοκομματικών ισορροπιών και των πιέσεων που ασκήθηκαν στο ΚΚΕ βλ. Δημήτρης Λυβάνιος, «Η Μακεδονία των Κομμουνιστών», μεταπτ. εργασία ανέκδοτη, Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 56-72. Για τη συζήτηση του θέματος βλ. ΚΚΕ, *Το τρίτο έκτακτο συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ)* (26 Νοέμβρη - 3 Δεκέμβρη 1924). *Πρακτικά*, Αθήνα 1991, σσ. 99-137 και ειδικότερα σ. 135.

66. Mavrogordatos, *ό.π.*, σσ. 247, 250-251. Άλκης Ρήγος, *Η Β΄ Ελληνική Δημοκρατία 1924-*

απειλή να οξύνει τις τοπικές αντιπαραθέσεις και τα πνεύματα, ιδιαίτερα όσων είχαν προσφέρει εθνικές υπηρεσίες στη Μακεδονία και ανησυχούσαν για την τύχη της, λόγω των συνεχών βουλγαρικών επιδρομών και των μεθοριακών επεισοδίων.

Οι ανησυχίες αυτές αποκτούσαν ιδιαίτερη βαρύτητα στο πλαίσιο του πρωτοκόλλου Πολίτη-Καλφώφ, που είχε προηγηθεί το Σεπτέμβριο της ίδιας χρονιάς. Σύμφωνα με το πρωτόκολλο αυτό, που υπέγραψαν οι δυο υπουργοί των εξωτερικών, η Ελλάδα αποδεχόταν ότι οι Σλαβόφωνοι της δυτικής Μακεδονίας συνιστούσαν βουλγαρική μειονότητα παραγνωρίζοντας το γεγονός ότι πολλοί από αυτούς, όχι μόνο είχαν επιλέξει οικειοθελώς την ελληνική εθνική ταυτότητα, αλλά είχαν ήδη πιστοποιήσει την επιλογή τους αυτή με τη δράση τους στο Μακεδονικό Αγώνα και στους πολέμους της περιόδου 1912-1922. Η ελληνική αυτή αδεξιότητα προκάλεσε την άμεση αντίδραση της Σερβίας, η οποία, ανησυχώντας για τις μοιραίες συνέπειες που θα είχε η ανακίνηση παρομοίου θέματος εντός των δικών της συνόρων, κατήγγειλε την ελληνοσερβική συνθήκη συμμαχίας του 1913 και ζήτησε την αναγνώριση των Σλαβοφώνων ως σερβικής μειονότητας. Εξίσου άμεση ήταν η αντίδραση και του ελληνικού πολιτικού κόσμου που τελικά, μερικούς μήνες αργότερα, οδήγησε στην άρνηση επικύρωσης του πρωτοκόλλου από τη Βουλή⁶⁷.

Παρόμοιες εξελίξεις σημειώθηκαν και κατά την περίοδο της δικτατορίας του Πάγκαλου (1925-26). Ο Πάγκαλος, μέσα στο δυσμενές κλίμα που είχε δημιουργήσει η επέμβασή του στη Βουλγαρία και κάτω από της πιέσεις του Βελιγραδίου, αναγνώρισε την ύπαρξη σερβικής μειονότητας στη Μακεδονία. Μετά την ανατροπή του Πάγκαλου, οι σχετικές συμβάσεις απορρίφθηκαν από το ελληνικό κοινοβούλιο. Στα επόμενα χρόνια, κατά τη διακυβέρνηση της χώρας από την κυβέρνηση Βενιζέλου (1928-32), η Σόφια συνέχισε να πιέζει για την αναγνώριση μειονότητας στη Μακεδονία. Οι προτάσεις αυτές φαίνεται ότι δεν άφησαν αδιάφορο τον Βενιζέλο, εφόσον βέβαια η Βουλγαρία θα ήταν διατεθειμένη να αποδεχθεί το αμετάβλητο των βαλκανικών συνόρων. Τον Οκτώβριο του 1930, στη Βαλκανική Συνδιάσκεψη των Αθηνών, το θέμα της Μακεδονίας ήταν επίσημα εκτός ημερησίας διατάξεως, αλλά στο περι-

1935. *Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Αθήνα 1988, σσ. 206-207. Για μια εμφάθυση στο θέμα της σύνδεσης των εντοπίων με το Λαϊκό Κόμμα βλ. Βασίλης Κ. Γούναρης, «Βουλευτές και Καπετάνιοι: Πελαταιακές σχέσεις στη μεσοπολεμική Μακεδονία», *Ελληνικά* 41 (1990) 313-335.

67. Αρετή Τούντα-Φεργάδη, *Ελληνο-Βουλγαρικές μειονότητες. Πρωτόκολλο Πολίτη-Καλφώφ*, Θεσσαλονίκη 1986. Βλ. ακόμη Γιάννης Στεφανίδης, «Η Μακεδονία του μεσοπολέμου», Ι. Καλιόπουλος - Ι. Χασιώτης (επιμ.), *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1992, τόμ. 2, σ. 92. Για το θέμα της βουλγαρικής μειονότητας στη Γιουγκοσλαβία βλ. πρόχειρα Dimitar Mitev, «The Question of the Bulgarian Minorities and the League of Nations», *Etudes Historiques* 14 (1990) 98-118.

θώριο των συζητήσεων ο Βενιζέλος κράτησε μια μάλλον διαλλακτική στάση. Όμως τα σχέδια αυτά δεν βρήκαν και πάλι ανταπόκριση στο Βελιγράδι (Δεκέμβριος 1930), που αρνήθηκε να αποδεχθεί ρυθμίσεις οι οποίες θα διευκόλυναν βουλγαρικές παρεμβάσεις στα νότια της χώρας⁶⁸.

Για την ερμηνεία των διπλωματικών αυτών παλινδρομήσεων πρέπει να ληφθεί υπόψη όχι μόνον η διπλωματική παράμετρος και ο βαλκανικός περίγυρος, αλλά να σταθμιστεί προσεκτικά η κατάσταση στις αγροτικές περιοχές της ελληνικής Μακεδονίας, όπου σοβαροί παράγοντες τροφοδοτούσαν τη δυσарέσκεια των Σλαβοφώνων. Καταρχήν πρέπει να παρατηρηθεί ότι μετά την αμοιβαία ελληνοβουλγαρική μετανάστευση ο συντριπτικός όγκος του σλαβόφωνου πληθυσμού εντοπιζόταν πλέον στις περιοχές Φλώρινας και Καστοριάς. Οι βασικοί λόγοι ήταν δύο· α) Οι περιοχές αυτές δεν συνόρευαν με τη Βουλγαρία και έτσι η μετανάστευση προς την κατεύθυνση αυτή ήταν σχετικά δύσκολη και β) Οι περιοχές Φλώρινας και Καστοριάς ήταν σε μεγάλο ποσοστό ορεινές και οι απαλλοτριώσεις—πρώην τουρκικές—εκτάσεις δεν ήταν ιδιαίτερα εκτεταμένες. Έτσι ο καλλιεργήσιμος χώρος για προσφυγικές αγροτικές εγκαταστάσεις ήταν περιορισμένος σε σύγκριση με την ανατολική και κεντρική Μακεδονία. Άλλωστε, σε ορισμένα μέρη του οροπεδίου της Φλώρινας, όπου η μετανάστευση στο Νέο Κόσμο είχε αρχίσει από τις αρχές του αιώνα και τα εμβάσματα ήταν μεγάλα, σημαντικό μέρος τουρκικών τσιφλικιών είχε εξαγοραστεί εγκαίρως από τους εντοπίους και έτσι η απαλλοτρίωση της γης ήταν πλέον αδύνατη⁶⁹. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Νομάρχη Φλώρινας, στον οποίο η δικαιοδοσία περιλαμβανόταν και η Καστοριά, ο σλαβόφωνος πληθυσμός της περιοχής το 1930 ήταν 76.370 άτομα—προφανώς συμπεριλαμβανομένων των διγλώσσων—σε σύνολο 125.722 κατοίκων⁷⁰.

Η διάγνωση των εθνικών φρονημάτων του πληθυσμού αυτού, εφόσον υπήρχαν, ήταν βέβαια μια εξαιρετικά λεπτή υπόθεση και καμιά εκτίμηση δεν μπορεί να θεωρηθεί έγκαιρη. Ο Νομάρχης Καλλιγιάς ισχυριζόταν ότι, με βάση τη στάση τους στο Μακεδονικό Αγώνα και στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι «ρευστών φρονημάτων» Σλαβόφωνοι ξεπερνούσαν τις 60.000. Επεσήμανε όμως ότι από αυτούς οι περισσότεροι—35.000 περίπου⁷¹—, αν και δεν τηρούσαν θετική στάση απέναντι στην ελληνική εθνική ιδεολογία, ωστόσο δεν ήταν πρόθυμοι να δραστηριοποιηθούν εναντίον της Ελλάδος, και κατέληγε

68. Στεφανίδης, ό.π., σσ. 94-96. Kofos, *Nationalism and Communism in Macedonia*, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 49, Barker, *Macedonia*, σ. 33, Harry J. Psomiades, «The Diplomacy of Theodoros Pangalos 1925-1926», *Balkan Studies* 13 (1972) 6-9.

69. Basil C. Gounaris, «Emigration from Macedonia in the Early Twentieth Century», *Journal of Modern Greek Studies* 7 (1989) 148.

70. ΑΠΚ/Εκθεση Καλλιγιά 3394/26 Φεβρ. 1930, φ. 3.

71. Βλ. και ΑΠΚ/Εκθεση Μπάλκου 144/3 Ιουν. 1931, φ. 2.

«...θα ανήκωσιν όμως εις εκείνον το έθνος όπερ συστηματικώς και ενδελεχώς υπέρ αυτών μεριμνά και όπερ θα εργασθή πραγματικώς ίνα προσεταιρισθή αυτούς». Οι υπόλοιπες 25.000, κατά τις εκτιμήσεις των νομαρχών της περιοχής, αποτελούσαν κανονική «βουλγαρική μειονότητα», ανήκαν κατά κανόνα στην τάξη των ευπορότερων χωρικών και είχαν σαφή ανθελληνική δράση. Επρόκειτο για προκρίτους που είχαν προσηλυτιστεί από παλαιά στην Εξαρχία, ήταν οικονομικά αυτόνομοι και διέθεταν την οικονομική άνεση να ταξιδεύουν συχνά στη Βουλγαρία. Η άρνηση των βουλγαριζόντων αυτών να μεταναστεύσουν επιβεβαιώνει έμμεσα την άποψη ότι υπήρχε σαφής γραμμή της ΕΜΕΟ κατά της μαζικής και ολοκληρωτικής εγκατάλειψης των ελληνικών εδαφών. Από την άλλη όμως πλευρά, δεν πρέπει να παραγνωρίζεται και η φυσιολογική απροθυμία των πλέον ευπόρων αγροτών να εγκαταλείψουν τα ευμεγέθη κτήματά τους σε αντίθεση με την άμεση φυγή των χρεωμένων και ακτημόνων συντοπιτών τους⁷².

Η κατακλείδα πάντως, σχετικά με το ρόλο της κρατικής μέριμνας στο θέμα της αφομοίωσης, ήταν το σημαντικότερο μέρος της έκθεσης του Καλλιγά, αφού άλλωστε οι αριθμητικοί υπολογισμοί του αφενός δεν είναι επαληθεύσιμοι, αφετέρου προϋποθέτουν σταθερότητα των φρονημάτων για 10-15 χρόνια υπό αντίξοες συνθήκες. Η αφομοίωση αυτών των 25.000 Σλαβοφώνων ήταν δύσκολη, γιατί έτρεφαν, κατά τον Καλλιγά, ισχυρές φιλοβουλγαρικές διαθέσεις. Όμως η ελαστικότητα της εθνικής συνειδήσεως των υπολοίπων —λίγων δεκάδων χιλιάδων— ήταν απόλυτα φυσιολογική για παραμεθρίους πληθυσμούς, οι οποίοι βρίσκονταν στο στόχαστρο εθνικών προπαγανδών επί μισό τουλάχιστον αιώνα. Είναι χαρακτηριστική της ρευστότητας συνειδήσεως, αλλά και της εύκολης μεταστροφής, η παρατήρηση του Καλλιγά ότι ολόκληρα χωριά είχαν προσέλθει στο ελληνικό εθνικό στρατόπεδο, γιατί γόνιοι επιφανών οικογενειών είχαν γίνει αξιωματικοί του ελληνικού στρατού στη διάρκεια των πολέμων⁷³.

Είναι λοιπόν εύλογο το ερώτημα γιατί προχωρούσε με τόσο βραδύ ρυθμό η αποδοχή της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας από αυτή τη μικρή σχετικά γλωσσική ομάδα. Οι Σλαβόφωνοι της εποχής ήταν γενικά συντηρητικοί, όπως συνήθως συμβαίνει με ανάλογες γλωσσικές ομάδες, και διακρίνονταν ακόμη για τη συμπαγή κοινωνική τους δομή. Οι μικτοί γάμοι, ιδιαίτερα στα αμγή σλαβόφωνα χωριά, ήταν —και εξακολουθήσαν να είναι για πολλά χρόνια— περιορισμένοι. Στις λίγες περιπτώσεις που πραγματοποιούνταν τέτοιοι γάμοι, τα εισερχόμενα στην πατριαρχική οικογένεια μέλη ήταν προσφυ-

72. ΑΠΚ/Έκθεση [Καλλιγά] 3394/26 Φεβρ. 1930, φφ. 4-8, S. Ladas, *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, New York 1932, σσ. 104-105.

73. ΑΠΚ/Έκθεση Καλλιγά 3394/26 Φεβρ. 1930, φφ. 13-15, 22.

γοπούλες που αφομοιώνονταν εύκολα γλωσσικά κάτω από την καθοριστική παρουσία του *pater familiae*. Η εκπαίδευση λοιπόν των παιδιών αδυνατούσε να φέρει σημαντικά αποτελέσματα σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα. Αλλά και στις οικονομικές συναλλαγές η πατριά ήταν από τη φύση της αυτάρκης και εσωστρεφής, γι' αυτό απέφευγε συστηματικά να έρθει σε συναλλαγή με το ελληνικό δημόσιο⁷⁴. Ακόμη τα συγκοινωνιακά προβλήματα, σε συνδυασμό με το βαρύ δυτικομακεδονικό χειμώνα, η υπανάπτυξη στις καλλιέργειες, οι χαμηλές τιμές των γεωργικών προϊόντων, η απουσία δημοσίων έργων και πρωτοβουλιών, τα κενά των δημοσίων υπηρεσιών ερμηνεύονταν από τους εντοπίους ως ένδειξη εγκατάλειψης της περιοχής, ενίσχυαν τα επιχειρήματα όσων ισχυρίζονταν ότι οι Σλαβόφωνοι αποτελούσαν εθνική μειονότητα και διευκόλυναν την εξαγορά των εθνικών συνειδήσεων⁷⁵. Είναι ίσως χαρακτηριστικό ότι από το 1919 έως το 1923 το ποσοστό χορήγησης γεωργοκτηματικών δανείων στην κεντρική και δυτική Μακεδονία, όπου τα εξαγώγιμα προϊόντα σπάνιζαν, κυμάνθηκε γύρω στο 4%. Την ίδια περίοδο στη σταφιδοπαραγωγό Πελοπόννησο και την καπνοπαραγωγό ανατολική Μακεδονία το αντίστοιχο ποσοστό ήταν πάνω από 30%⁷⁶.

Η ελλιπής παιδεία δεν βοηθούσε βέβαια στη διάκριση της αλήθειας από τα ψεύδη, παρά τη σοβαρή πρόοδο που είχε σημειωθεί από την εποχή του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η έλλειψη σχολικών κτηρίων ήταν σοβαρότατη, ακόμη και σε σύγκριση με τα γειτονικά κράτη. Ο αριθμός των νηπιαγωγείων δεν ήταν επαρκής και οι αρνητικές επιπτώσεις στην εκμάθηση της ελληνικής εμφανίσταται. Το επίτεδο των δασκάλων σε πολλές περιπτώσεις ήταν χαμηλό. Αν μάλιστα προέρχονταν από τη νότιο Ελλάδα, δύσκολα κέρδιζαν την εμπιστοσύνη των κατοίκων. Η μέση εκπαίδευση χεμαζόταν από την έλλειψη διδακτικού προσωπικού. Έτσι οι πιθανότητες των αποφοίτων να εισαχθούν σε κάποια ανώτερη σχολή ήταν περιορισμένες και φυσικά η κοινωνική ανέλιξη του πληθυσμού βράδυνε⁷⁷.

Τα κενά στην εκπαίδευση δεν μπορούσε φυσικά να τα καλύψει η εκκλη-

74. ΑΠΚ/Εκθεση Καλλιγιά 3394/26 Φεβρ. 1930, φφ. 11-12. Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου (ΑΕΒ), φάκ. 251, Έκθεση Κ. Στυλιανόπουλου, 16 Δεκ. 1931, φφ. 12-13.

75. ΑΠΚ/Εκθεση Καλλιγιά 3394/26 Φεβρ. 1930, φφ. 26, 52-53, 80-82, και Καλλιγιάς προς Υπ. Παιδείας, Φλώρινα 11 Οκτ. 1929. Ιδιαίτερα για τη σερβική προπαγάνδα βλ. ΙΑΜ/ΓΑΜ/φάκ. 87, Αστυνομική Διεύθυνση Θεσσαλονίκης προς Γεν. Διοίκηση Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 14 Οκτ. 1922, αρ. πρωτ. Γ7/78, φ. 6. Χρήσιμες είναι ακόμη οι εκδοσμένες εκθέσεις του Στέφου Γρηγορίου και του Αθανασίου Σουλιάτη, Νομάρχη Φλώρινας για σύντομο διάστημα βλ. Δημήτρη Λιθοξόου, «Δύο ανέκδοτα ντοκουμέντα για την ιστορία και τη συνείδηση της ολαβομακεδονικής μειονότητας κατά την προμεταξική περίοδο», *Εκτός Ορίων*, τεύχος 6 (Ιούνιος 1992) 36-38.

76. Κώστας Κωστής, *Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο μεσοπόλεμο (1919-1928)*, Αθήνα 1987, σσ. 204-205.

77. ΑΠΚ/Εκθεση Καλλιγιά 3394/26 Φεβρ. 1930, φφ. 17-40.

σία. Αρκετοί εφημέριοι κοινοτήτων, περίπου 50, ήταν πρώην εξαρχικοί ιερείς. Σε 40 χωριά δεν υπήρχαν καθόλου ιερείς. Οι αρχιερατικοί επίτροποι είχαν καταργηθεί. Οι περιοδεείς των αρχιερέων είχαν περιοριστεί σημαντικά. Επιπλέον είχε επιτραπεί η λειτουργία παλαιοημερολογίτικων εκκλησιών σε 40 περίπου χωριά, τα οποία δεν δέχονταν το νέο ημερολόγιο. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι κάτοικοι των χωριών αυτών επισκέπτονταν συχνά τη Σερβία, προκειμένου να γιορτάσουν μαζί με τους συγγενείς τους τις μεγάλες γιορτές και φυσικά γίνονταν φορείς της σερβικής ιδεολογίας, η οποία, όπως παρατηρήθηκε, συνέχισε να υφίσταται κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920. Ο Καλλιγιάς παρατηρούσε ότι οι συνέπειες των εκκλησιαστικών αυτών προβλημάτων δεν ήταν αμελητέες, καθώς, λόγω της πολιτιστικής υπανάπτυξης, οι σλαβόφωνοι χωρικοί ήταν προσηλωμένοι στους ιερείς τους⁷⁸.

Το ζήτημα, εξάλλου, της οριστικής διανομής κλήρων τα χρόνια αυτά (1933-34) άγγιξε σε μερικές περιπτώσεις τα όρια ανοικτής σύγκρουσης μεταξύ προσφύγων και εντοπίων⁷⁹. Απ' όσα στοιχεία είναι διαθέσιμα φαίνεται ότι σε πολλές περιπτώσεις, όχι όμως κατά κανόνα, η αδικία σε βάρος των εντοπίων ήταν καταφανής. Αρκετοί έχασαν τα κτήματα που καλλιεργούσαν ή διεκδικούσαν, επειδή δεν μπορούσαν να προσκομίσουν τα απαραίτητα δικαιολογητικά, ενώ η απαλλοτρίωση κοινοτικών βοσκοτόπων δημιουργούσε σοβαρά προβλήματα στους κτηνοτρόφους. Λόγω των συνεχών διενέξεων, πρόσφυγες και εντόπιοι γεωργοί βρίσκονταν σε απελπιστική οικονομική κατάσταση, γεγονός που ενίσχυε τη θέση των αγροτοπατέρων, οι οποίοι υπόσχονταν στους χρεωμένους παραγραφή των χρεών⁸⁰. Αλλά και σε πολλά αμιγή σλαβόφωνα χωριά η πληθυσμιακή αύξηση σε συνδυασμό με την ανυπαρξία κοινοτικών γαιών, την ακαταλληλότητα των εδαφών και τη γενικότερη αδυναμία ανάπτυξης εναλλακτικών οικονομικών πόρων οδηγούσαν με μαθηματική ακρίβεια στον υποσιτισμό⁸¹.

Προβλήματα στην πορεία της αφομοίωσης δημιουργούσε και η δυσανάλογη προς τον πληθυσμό αποδημία στο εξωτερικό, κυρίως στις ΗΠΑ και τον

78. ΑΠΚ/Εκθεση Καλλιγιά 3394/26 Φεβρ. 1930, φφ. 41-42. Μπάλκος προς ΓΑΜ, Φλώρινα 9 Ιουν. 1931, αρ. πρωτ. 9559, φ. 3, ΑΕΒ, φάκ. 251, Έκθεση Κ. Στυλιανόπουλου 16 Δεκ. 1931, φφ. 7-10.

79. Για τα προβλήματα της αποκατάστασης στη δεκαετία του 1920 βλ. Πελαγίδης, *ό.π.*, *passim*.

80. ΓΑΚ/ΑΓΤ, φάκ. 12, τηλεγραφήματα απολύτου προτεραιότητας Νομάρχου Φλώρινας Στεφ. Πετρούλα προς Υπ. Γεωργίας 10860/22 Ιουλ. 1933, 11100/28 Ιουλ. 1933, 4861/8 Αυγ. 1933 και επιστολή του ιδίου προς τον Πρωθυπουργό, Καστοριά 10 Αυγ. 1933, αρ. πρωτ. 32, ΑΕΒ, φάκ. 110, Νομάρχης Κοζάνης προς τον Πρωθυπουργό, 9 Μαρτ. 1932, αρ. πρωτ. 7, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη (ΓΒ)/Αρχείο Αθανασίου Σουλιώτη (ΑΑΣ), φάκ. 2/II, 3, Ν. Ζωγράφος (ελεγκτής τοπογραφικής υπηρεσίας) προς Νομάρχη, Φλώρινα 7 Αυγ. 1934.

81. ΙΑΜ/ΓΑΜ/φάκ. 19, Τσακσιόρας προς Υπουργείο Γεωργίας, Φλώρινα 24 Αυγ. 1936, αρ. πρωτ. 15150.

Καναδά και δευτερευόντως στην Αυστραλία. Ολόκληρος ο μεταναστευτικός κύκλος, ο οποίος ήταν συνήθως τριετής, ήταν άρρηκτα συνδεδεμένος με τις βουλγαρικές επιδιώξεις. Εκμεταλλεζόμενη τους περιορισμούς που έθεταν οι μεταναστευτικές αρχές ορισμένων χωρών για Έλληνες μετανάστες ή για ανήλικους, η ΕΜΕΟ ενεθάρρυνε συστηματικά, ως πρώτο στάδιο, την αποδημία από την ελληνική Μακεδονία στη Βουλγαρία. Εκεί οι σλαβόφωνοι μετανάστες εφοδιάζονταν με βουλγαρικά διαβατήρια κατόπιν ενεργειών της ΕΜΕΟ, η οποία με τη μέθοδο αυτή ενίσχυε το κύρος της και εξασφάλιζε έσοδα. Ο δεύτερος κύκλος της προπαγάνδας ήταν οργανωμένος στο χώρο υποδοχής ήδη από τις αρχές του αιώνα και βέβαια ευνοούνταν σημαντικά από την εθνική στάση πολλών ελληνικών παροικιών προς τους σλαβόφωνους Έλληνες. Ήταν επόμενο, λοιπόν, μετά από τριετή κατήχηση μερικοί μετανάστες να επιστρέφουν στη Μακεδονία εκβουλγαρισμένοι. Το πρόβλημα απασχολούσε σοβαρά τις ελληνικές αρχές, αλλά καμιά από τις λύσεις που προτάθηκαν (προπαγάνδα στο εξωτερικό ή αποβολή ιθαγένειας) δεν φαίνεται να εφαρμόστηκε⁸².

Ως τελευταία αιτία της βραδείας αφομοίωσης πρέπει να αναφερθεί η εκμετάλλευση του όλου ζητήματος από τα ελληνικά κόμματα, τα οποία δεν κατόρθωσαν να υιοθετήσουν ενιαία εθνική πολιτική σε αυτό το θέμα. Ήδη αναφέρθηκε ότι τις προτιμήσεις των Σλαβοφώνων εξαρχής συγκέντρωνε το Λαϊκό Κόμμα, εξαιτίας κυρίως της ταύτισης των Βενιζελογενών κομμάτων με τους πρόσφυγες⁸³. Μάλιστα η υπόδειξη ως υποψηφίων βουλευτών στη δυτική Μακεδονία επιφανών Μακεδονομάχων προσπόρισε επιπλέον κέρδη ανάμεσα στους φανατικούς ελληνόφρονες, τους «Γραικομάνους», που έβλεπαν τους παλαιούς ήρωές τους ως εγγύηση της ασφάλειάς τους. Η άμεση και άνετη υπερχέραση των Φιλελευθέρων ενέπλεξε διαδοχικά και αυτό το κόμμα στο φαύλο κύκλο του ρουσφετιού και της πολιτικής πατρωνείας, αλλά με ελάχιστα σταθερά κέρδη. Στη δεκαετία του 1930 οι Λαϊκοί κατάφεραν με χαρακτηριστική ευκολία να εξαργυρώσουν προς όφελός τους τη δυσαρέσκεια των εντοπίων προς τους πρόσφυγες, υποσχόμενοι ακόμη και την παροχή μειονοτικών δικαιωμάτων⁸⁴. Σε αντίθεση με το ΚΚΕ που απέτυχε να εξασφαλίσει σημαντικά πολιτικά οφέλη στο χώρο των Σλαβοφώνων, παρά τις αμφι-

82. ΑΠΚ/Έκθεση Καλλιγιά 3394/26 Φεβρ. 1930, φφ. 73-79, Μπάλκος προς Πολ. Γραφείο Πρωθυπουργού, Φλώρινα 25 Μαΐου 1931, αρ. εμπ. πρωτ. 139. ΓΒ/ΑΑΣ, φάκ. 2/Π, 2, υπόμνημα Διοικήσεως Χωροφυλακής, Φλώρινα 22 Σεπτ. 1934, αρ. πρωτ. 216 και απόρρητη επιστολή Σουλιώτη προς τη Γεν. Διοίκηση Μακεδονίας, Αθήνα 13 Νοεμ. 1934. Βλ. ακόμη Mavrogordatos, *ό.π.*, 141. Α. Μ. Tamis, «The First Settlers in Australia from Mainland Greece» Α. Μ. Tamis (επιμ.) *Macedonian Hellenism*, Melbourne 1990, σ. 337.

83. Παβλ. Mavrogordatos, *ό.π.*, σ. 202, Στεφανίδης, *ό.π.*, σσ. 84-86.

84. ΑΕΒ, φάκ. 113, Μπάλκος προς Πρωθυπουργό, Φλώρινα 13 Οκτ. 1932, αρ. εμπ. πρωτ. 316. Παβλ. Mavrogordatos, *ό.π.*, σσ. 247-251.

λεγόμενες θέσεις του για το Μακεδονικό, ουσιαστικά κέρδη είχε η «Μακεδονική Ένωση» το 1935 και το 1936 (με το όνομα «Μεταρρυθμιστικό Εθνικό Κόμμα») υπό την ηγεσία του Σωτηρίου Γκοτζαμάνη. Το κόμμα αυτό, που αποτελούσε τοπική παραφυάδα των Λαϊκών, επέσυρε πλήθος κατηγοριών, αδικιών τις περισσότερες φορές, όπως δείχνει η λεπτομερής ανάλυση των αποτελεσμάτων, αλλά κατάφερε τελικά να εκλέξει τέσσερις βουλευτές το 1936⁸⁵.

Αν και όλα τα κόμματα προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν κομματικά τις ιδιομορφίες του σλαβόφωνου πληθυσμού, ωστόσο κανένα δεν μπόρεσε να υλοποιήσει τις συγκροτημένες προτάσεις του Νομάρχου Φλώρινας Παύλου Καλλιγιά, που συνιστούσε διακριτικότητα, πολλά έργα, πατρική στοργή, αποφασιστικότητα και δικαιοσύνη⁸⁶. Αντίθετα, στην περίοδο της δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά εφαρμόστηκαν σκληρά μέτρα γλωσσικής αφομοίωσης των 85.000 περίπου απογραμμένων Σλαβοφώνων⁸⁷, μέτρα που, όπως φαίνεται, ορισμένοι κρατικοί λειτουργοί είχαν εισηγηθεί από τις αρχές της δεκαετίας⁸⁸. Η πολιτική αυτή και ο ανεξέλεγκτος τρόπος με τον οποίο εφαρμόστηκε, όπως ήταν επόμενο, προκάλεσαν ευρύτατη δυσανεμία η οποία είτε αναβίωσε είτε αναζωπύρωσε λανθάνοντα φιλοβουλγαρικά αισθήματα σε μερίδα του σλαβόφωνου πληθυσμού⁸⁹. Οι συνέπειες των επιλογών αυτών δεν άργησαν να εκδηλωθούν στα ταραγμένα χρόνια που ακολούθησαν⁹⁰.

Συμπερασματικά, πρέπει να σημειωθεί ότι η διάσπαση των Σλαβοφώνων σε δύο εθνικά στρατόπεδα, των βουλγαριζόντων Εξαρχικών και των Γραικομένων Πατριαρχικών, ήταν μια εξαιρετικά αργή διαδικασία που βασίστηκε

85. Σπύρος Λιναρδάτος, *Πώς εφτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, Αθήνα 1988, σσ. 62-63, Ρήγος, ό.π., σ. 209, Μavrogordatos, ό.π., σσ. 236, 282. Βλ. ακόμη Ιάκωβος Μιχαηλίδης, «Πολιτικές αναζητήσεις στο μεσοπόλεμο: Η περίπτωση της Μακεδονικής Ένωσης», *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Συνεδρίου «Η Έδεσσα και η περιοχή της: ιστορία και πολιτισμός»*, Έδεσσα 1995, σσ. 355-366.

86. Βλ. π.χ. ΑΠΚ/Έκθεση Καλλιγιά 3394/26 Φεβρ. 1930, φφ. 15-16, αλλά και ΓΒ/ΑΑΣ, φάκ. 2/Π, 2, Σουλιάτης προς Υπουργό (Εσωτερικών), Καστοριά 6 Αυγ. 1935.

87. Σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1940, 84.751 άτομα δήλωσαν ως μητρική τους γλώσσα το εντόπιο σλαβικό ιδίωμα· βλ. Zotiades, ό.π., σ. 44.

88. Από μια έκθεση του Κ. Στυλιανόπουλου (ΑΕΒ, φάκ. 251, Αθήνα 16 Δεκ. 1931), φαίνεται ότι ο Νομάρχης Φλώρινας (μάλλον ο Βασίλειος Μπάλκος) πρότεινε την δια της απειλής προστίμου απαγόρευσης της γλώσσας, τις συστηματικές μεταθέσεις ιερών, την κρατική παρέμβαση στα κοινοτικά συμβούλια, τη συστηματική ανάμειξη του πληθυσμού κ.ά.

89. Για μια κριτική του τρόπου που εφαρμόστηκαν τα μέτρα βλ. επιστολή του Σωτηρίου Γκοτζαμάνη προς τον Μεταξά με ημερομηνία 5 Ιανουαρίου 1939 [Σωτ. Γκοτζαμάνη, *Εθνικά Ζητήματα*, Αθήνα 1954, σ. 40] και Kofas, *Nationalism*, σ. 50.

90. Βλ. π.χ. Basil Kondis, «The Macedonian Question as a Balkan Problem in the 1940s», *Balkan Studies* 28 (1987) 151-160, και Ενάγγελος Κωφός, «Η βαλκανική διάσταση του Μακεδονικού Ζητήματος στα χρόνια της κατοχής και στην αντίσταση», Χάγκεν Φλάσερ και Νίκος Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα το 1936-1944: Δικτατορία, κατοχή, αντίσταση*, Αθήνα 1989, σσ. 418-471.

στην πολιτική συγκυρία και στα κοινωνικοοικονομικά δεδομένα του 19ου και του 20ού αιώνα και όχι σε προϋπάρχουσες εθνοτικές διαφορές. Η διαδικασία αυτή, παρ' όλες τις συγκρούσεις και τις πολυετείς εθνικές προπαγάνδες δεν είχε ολοκληρωθεί κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας. Προσδιόρισε όμως σε μεγάλο βαθμό τη θέση των δύο παρατάξεων μέσα στο ελληνικό εθνικό κράτος κατά την περίοδο του μεσοπολέμου. Συγκεκριμένα προσέλαβε το χαρακτήρα της περιθωριοποίησης όλων αυτών των σλαβόφωνων πληθυσμών, όχι μόνο των Εξαρχικών, που η προηγούμενη αρνητική ή έστω ευμετάβλητη στάση τους έναντι της Ελλάδας τους ενέτασσε στην κατηγορία των πολιτών με «ύποπτα εθνικά φρονήματα». Αν και αρκετές φορές η αίσθηση της περιθωριοποίησης ήταν υποκειμενική, ωστόσο δεν πρέπει να παραβλέπεται μια σειρά από αίτια που αντικειμενικά εμπόδισαν την αφομοίωση της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας. Η διοικητική και η ιδεολογική ανεπάρκεια του ελληνικού κράτους, ιδίως των κατώτερων δημοσίων λειτουργιών, που πολλές φορές ερμήνευαν τις γλωσσικές και πολιτιστικές διαφορές ως αμφισβήτηση της ελληνικής εθνικής κυριαρχίας, είχε τεράστιο συναισθηματικό κόστος. Η πιεστική πολιτική και διπλωματική κατάσταση εξανάγκασε κόμματα και κυβερνήσεις σε βεβιασμένους χειρισμούς που ενίσχυναν τους φόβους των σλαβόφωνων αγροτών. Τέλος, η αντιπαράθεση εντοπίων και προσφύγων και τα συναφή οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα (τοπικές κοινοτικές διαμάχες, ανταγωνισμοί για κοινωνική άνοδο, διανομή κλήρων κ.λπ.) επέτειναν τα αισθήματα της εγκατάλειψης. Ωστόσο δεν θα πρέπει επίσης να διαφεύγει την προσοχής του σύγχρονου παρατηρητή ότι, παρά τις δυσκολίες που επισημάνθηκαν, η διαδικασία της περιθωριοποίησης και της σταδιακής σύμπτυξης διαφοροποιημένης εθνοτικής ταυτότητας —στο βαθμό που η εξέλιξη αυτή προχώρησε κατά τα μεσοπολεμικά χρόνια— αφορούσε, εφόσον δεχτούμε τη μαρτυρία του νομάρχη Καλλιγιά, μόνον μικρό ποσοστό του σλαβόφωνου πληθυσμού της Μακεδονίας, περίπου 15%, δηλαδή 25.000 άτομα. Οι αριθμοί αυτοί —αν βέβαια γίνει αποδεκτό ότι τα όρια μιας διαμορφούμενης εθνοτικής μειονότητας μπορούν να προσδιοριστούν με ακρίβεια— προέρχονται από εκτιμήσεις, αναφορές και στατιστικές που ο τρόπος καταγραφής τους τις καθιστά κάθε άλλο παρά ακριβείς και φερέγγυες. Ωστόσο σαν τάξη μεγέθους φαίνεται ότι δεν απέχουν πολύ από την πραγματικότητα, τουλάχιστον αν κρίνουμε με βάση τα μεγέθη της ταραγμένης δεκαετίας του 1940⁹¹. Για τους υπόλοιπους Σλαβόφωνους, την πλειοψηφία, η πλήρης αποδοχή της νεοελληνικής εθνικής ταυτότητας και του εθνικού κράτους δεν ήταν περισσότερο

91. Ο αριθμός των σλαβόφωνων μαχητών του Δημοκρατικού Στρατού κυμάνθηκε κατά μια εκτίμηση, ίσως υπερβολική, από 6-14.000 άνδρες και γυναίκες· βλ. Evangelos Kofos, «The Impact of the Macedonian Question on Civil Conflict in Greece», *Occasional Papers of the Hellenic Foundation for Defense and Foreign Policy*, No 3, Athens 1989, σ. 21.

προβληματική απ' ό,τι των άλλων, μη ελληνόφωνων πληθυσμιακών ομάδων, που ενσωματώθηκαν καθυστερημένα στο ελληνικό κράτος⁹².

ΒΑΣΙΛΗΣ Κ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ

92. Βλ. Γκοτζαμάνη, *ό.π.*, σ. 6. Κατά το μακρύ διάστημα που μεσολάβησε από την αρχική συγγραφή (Ιούνιος 1992) μέχρι τη δημοσίευση αυτού του άρθρου η ιστορική έρευνα για τη Μακεδονία εμπλουτίστηκε με πολυάριθμες και αξιόλογες μελέτες. Παράλληλα η κριτική διάθεση των επιστημόνων αυξήθηκε ασυνήθιστα και σίγουρα ξεπέρασε κατά πολύ τον αναθεωρητικό (για τα δεδομένα του 1992) χαρακτήρα της μελέτης αυτής. Αξίζει να σημειωθούν σε αλφαβητική σειρά ορισμένες από τις νεότερες συμβολές, που, αν και δεν κλονίζουν την επιχειρηματολογία αυτού του άρθρου, προσφέρουν ωστόσο επιπρόσθετα στοιχεία ή εναλλακτικές οπτικές γωνίες για την καλύτερη τεκμηρίωση και θεώρηση κυρίως της μεσοπολεμικής περιόδου: Χριστίνα Βάρδα, «Όψεις της πολιτικής αφομοίωσης στη δυτική Μακεδονία στο Μεσοπόλεμο», *Τα Ιστορικά* 10/18-19 (1993) 151-170, Philip Carabott, «The Politics of Assimilation *vis à vis* the Slavophones of Greek Macedonia in the Inter-War Period: From Parliamentary Inertia to Metaxist Repression», Πρακτικά Συνεδρίου της Εταιρείας Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου (υπό έκδοση), Λένα Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες: το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Αθήνα 1995, σσ. 130-161 και 298-348, Anastasia Karakasidou, «Fellow Travellers, Separate Roads: The KKE and the Macedonian Question», *East European Quarterly* 27/4 (1993) 453-477, Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Λησασία Φρονημάτων: Το Μακεδονικό Ζήτημα στην κατεχόμενη δυτική Μακεδονία 1941-1944*, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 32-57, Έλσα Κοντογώργη, «Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία 1923-1930», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992) 47-59, Ιάκωβος Μιχαηλίδης, «Προβλήματα ενσωμάτωσης προσφύγων στον αγροτικό μακεδονικό χώρο: Πρόσφυγες και γηγενείς», *Όψεις του Μικρασιατικού Ζητήματος: ιστορική θεώρηση και προεκτάσεις*, Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 127-134, του ιδίου, «Η Μακεδονία του 1930 μέσα από τις στατιστικές: η περίπτωση των Σλαβοφώνων», Πρακτικά 127^ο Συνεδρίου της Πανελληνίας Ιστορικής Εταιρείας, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 407-421, Κώστας Σχορδύλης, «Μειονότητες και προπαγάνδα στη Βόρειο Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο. Μια έκθεση του Γ. Φεσσόπουλου», *Ταύρω* 7 (1994) 43-91.

SUMMARY

Vasilis K. Gounaris, *The Slavophones of Macedonia. The course of integration into the Greek nation-state.*

The purpose of this study is to define the social, economic and political parameters which determined the attitude of the Christian Slavic-speaking population of Macedonia towards the Greek nation-state. It is also an attempt to elucidate the course of integration without the use of racial terms which are found in abundance in bibliography.

The separation of the Slavophones into two factions, the pro-Bulgarian Exarchians and the Graecomans devoted to the Ecumenical Patriarch, was a slow process which was influenced by pre-existing social and economic cleavages and political events rather than ethnic differences. This process of "nationalisation", in spite of the bloody conflicts and the perennial propagandas, had not been completed by the end of the Balkan Wars (1913). However, this initial stage of involvement with the nation-state, either positive or negative, determined to a high degree the subsequent attitude of the Slavophones towards Greece.

This pattern did not change much until World War II. The administrative and ideological inefficiency of the Greek state, especially of low-ranking civil servants, who often interpreted linguistic and cultural deferences as a contest of the Greek national sovereignty had a tremendous impact on Slavophone peasants: Instead of appeasing, the state mechanism perpetuated the feelings of fear, insecurity, and mistrust. Moreover, the pressing political and diplomatic situation forced parties and governments into hasty handling which reinforced the fears of the non-Greek-speaking peasants. Fear and local passions were maintained by and proved extremely useful for political parties which were anxious to secure the bloc vote of the various groups and classes residing in Greece's new provinces. Finally confrontation with the refugees from Asia Minor and the contiguous financial, political and social problems increased the locals' sense of desertion and alienated a part of them from the Greek state. However, the contemporary observer should note that in spite of the barriers that domestic and foreign policy tended to erect between the various population groups, the process of ethnic differentiation, as sources testify, regarded only a small percentage of the Slavophone population of Greek Macedonia.